

Az ungvári zsidóság a vészkorszakban

Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben

Bevezetés¹

Ungvár 1944-ben az Északkeleti Hadműveleti Terület központjaként funkcionált. Itt volt a központja a Kárpátaljai Kormányzói Biztosságnak, az Ungi Közigazgatási Kirendeltségnek, a Magyar Királyi Kárpáti Katonai és Gazdasági Parancsnokságnak, a számtalan társadalmi intézményről, egyesületről nem is beszélve. A város 1944-re Kárpátalja életének meghatározó stratégiai, logisztikai, politikai és kulturális központjává vált.²

Ungvár hordozta a Kelet-Európára jellemző nemzetiségi és vallási sokszínűséget. A lakosság 1/3-a római katolikus, 29%-a görög katolikus, 27%-a izraelita vallású volt 1941-ben.³ Az itt élők 77%-a a magyart, 11,5%-a a rutént, 5,1%-a a hébert tekintette anyanyelvének.⁴ A városban az idegenforgalomtól kezdve a közigazgatás vezetéséig jelentős szerep jutott a zsidó közösségnek. Ungváron a működő szállodák mindegyike zsidó tulajdonban volt,⁵ több száz zsidó család élt kereskedelemről,⁶ a városvezetés legbefolyásosabb tagjainak zsidó ügyvédek⁷ adtak jogi tanácsokat, számtalan zsidó kulturális és vallási egyesület, karitatív szervezet működött. Az 1944-es deportálások után a zsidóság teljesen eltűnt Ungvárról, ami 9576 főt jelentett, miközben a várost súlyos gazdasági nehézségek sújtották. A tanulmány ennek az időszaknak a történetét tárja fel, elsőként az eddig feltáratlan források alapján.

Historiográfia

A kárpátaljai zsidóság 1944-es tragédiája a meglehetősen jól feltárt történelemtudományi témák közé tartozik, mind magyarországi, mind pedig külföldi tekintetben.⁸ Ezek a tudományos munkák főként a túlélők elmondásaira,⁹ magyarországi levéltári forrásokra¹⁰ alapoznak.

Számos tanulmány, kötet jelent meg az utóbbi években, amelyek tematikus fejezetekben tárták fel a holokauszt magyarországi¹¹ vagy egyes kisebb földrajzi régiókban,¹² városokban¹³ lezajlott eseményeit. Ugyanakkor Kárpátaljáról hiányoznak ezek az esettanulmányok, amelyek jól behatárolható közigazgatási egységekben mutatják be a holokauszt helyi eseményeit, összefüggéseit. Erre teszek kísérletet Ungvár példáján eddig ismeretlen levéltári iratok felhasználásával. A munkám a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban (KTÁL) található közel félezer levéltári dosszié (gyelo) átnézése után készült el, amelyeket Ungvár polgármesterének fondjából válogattam össze.¹⁴ Eddig a kutatók nem használták fel a KTÁL beregszászi részlegében őrzött bőséges levéltári forrásokat.

Mind a magyarországi, mind pedig a kárpátaljai zsidóság 1944-es traumájának feltárásában fontos mérföldkőnek számít Randolph L. Braham munkája.¹⁵ Azonban ez a monográfia elsősorban magyarországi forrásokat használ fel, amikor az ungvári eseményeket taglalja. Nagy előrelépés az addigi szakirodalomhoz képest, hogy külön kitér minden Kárpátalján létrehozott gettó működésére, így röviden az ungvári bemutatására is sor került.¹⁶ A szerző hatalmas mennyiségű ismeretet közölt, ezért is fordulhat elő, hogy közléseire sokan hivatkoztak később is. Brahamhez hasonlóan Karsai László is részletesen mutatja be az eseményeket. Új perspektívákból világítja meg a holokauszt eseményeit Kárpátalján (is). Forrásanyaga azonban az ő esetében is a MNL OL belügyi irataira korlátozódott.¹⁷

Ugyancsak korszakalkotó munkának tekinthető Frojimovics Kinga alkotása Ung vármegyéről és az Ungi Közigazgatási Kirendeltségről a Randolph L. Braham által szerkesztett *A magyarországi holokaust földrajzi enciklopédiája* című műben. Frojimovics alapos ismerője többek között a kárpátaljai holokaustnak is. Az említett fejezetben nagyon alaposan, óriási információs bázist mozgatva vázolja az ungvári zsidóság összegyűjtését és deportálását, életét a gettóban, ecseteli a létrehozott Zsidó Tanács működését, összetételét, a gettóban uralkodó egészségügyi és közellátási viszonyokat.¹⁸ Azonban el kell mondani, hogy a munkában nincsenek lábjegyzetek, ami miatt nem lehet tudni, melyik információ honnan származik. Az jól látható, hogy a beregszászi levéltárban őrzött iratokat szintén nem használta fel, amelyekkel talán még jobban sikerült volna értelmezni az eseményeket. Ettől eltekintve a legjobb munka, ami Ungvár város zsidóságának 44-es meghurcoltatásáról mind ez idáig megjelent. Ennek rövidebb, szerkesztett változata olvasható a *Zsidók Kárpátján* c. kötetben,¹⁹ bár hivatkozások nélkül. A magyarországi kutatók között fontos megemlíteni, hogy Fedinec Csilla is foglalkozott nemrég megjelent munkájában azokkal az eseményekkel, amelyen a kárpátaljai zsidóság 1944-ben keresztülment. A munka nem lép túl a meglévő ismeretek közlésén.²⁰

A témát kutató ukrán történészek munkái általában általános közléseket tartalmaznak az ungvári eseményekről a holokaust vonatkozásában. Jellemző az információk ismételése, a leíró eseménytaglalás. Ugyan megemlítik a kárpátaljai zsidóság 1944-es tragédiáját,²¹ azonban ezek legtöbbször általánosak, semmiféle elemző okfejtéseket nem tartalmaznak, s feltűnő, hogy az ungvári eseményeket nem is említik. Helyi levéltári forrásokat alapvetően nem használnak, magyar nyelvismeret hiányában.

A Kárpátalján élő magyar történészek közül Dupka György jó ismerője a második világháborúban tomboló totalitárius diktatúrák terrorjának. Bár az ő szakterülete az 1944-es szovjet berendezkedést követő terror és elhurcolás Kárpátalján, behatóbban foglalkozott az 1944-es, zsidókat ért népiirtással is. Randolph L. Brahamhez hasonló tematikus felépítést választott munkájához, és külön alfejezetben taglalja az ungvári eseményeket.²² Forrásként főként Braham professzor munkáját,²³ valamint a magyarországi levéltári iratokat²⁴ használta fel az ungvári események taglalásánál. Dupka e munkája inkább összegzése a már meglévő ismereteinknek az ungvári események vonatkozásában, mintsem új információk bemutatása. A Beregszászban hozzáférhető iratokat például ő sem használta fel. Említés szintjén foglalkozott a kárpátaljai zsidóság 1944-es deportálásával Brenzovics László is. Munkájában röviden említi, leíró jelleggel, az 1944-es eseményeket, forrás megnevezése nélkül.²⁵

Több olyan tanulmány is megjelenhetett fiatal kárpátaljai kutatók tollából az utóbbi években, amelyek az 1944-es kárpátaljai holokausszal foglalkoznak. Ezek hasonló hiányokkal bírnak. A lábjegyzetek, a forráskritika hiánya, a már feltárt tudás ismételésén túl az önálló ténymegállapítás mellőzése ismeretterjesztő jellegűvé redukálja ezeket a munkákat. Nem fogalmaznak meg alapkérdéseket, nem tárnak fel ok-okozati összefüggéseket, viszonyrendszer bemutatására nem is törekszenek, ráadásul alapvető fogalomzavarban szenvednek, sok esetben pedig csak eseményleírást tartalmaznak pusztán kronológiai sorrendben. Nyilván ezek a hiányosságok egy hozzáértő lektor alkalmazásával kiküszöbölhetőek lettek volna.²⁶

Végül fontos tudnia mindenkinek arról a tanulmányról, amely nagy segítségére lehet a KTÁL-ba érkező magyarországi kutatóknak: Miszjuk Mihajlo a KTÁL igazgatója készített egy összefoglaló munkát, amely a KTÁL-ban őrzött zsidó vonatkozású iratokról ad alapos jellemzést, iratleírást. A munka számos fordítási hibát tartalmaz, ennek ellenére kitűnő összefoglalása a beregszászi levéltárban található, zsidósággal foglalkozó iratoknak.²⁷

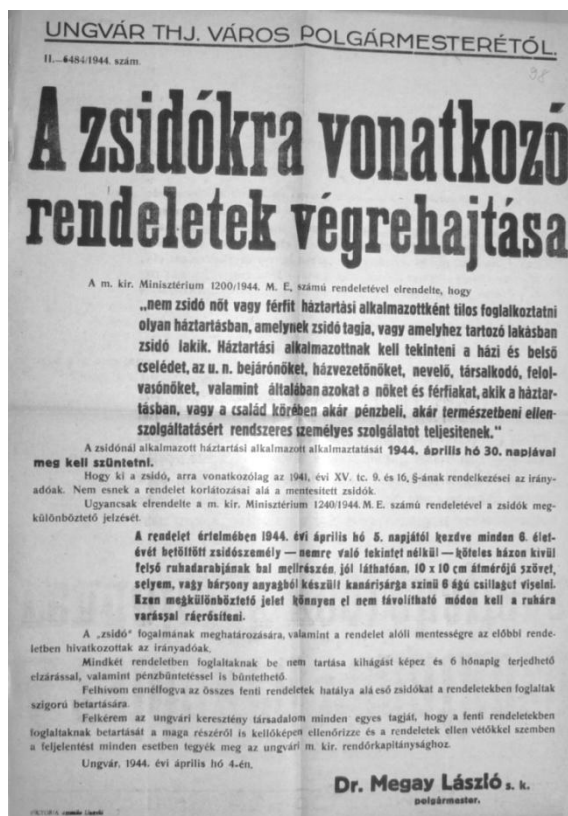
Célom e tanulmánnyal az, hogy Randolph L. Braham és Frojimovics Kinga eddigi kutatásait tovább bővítsem azzal, hogy árnyalom az ungvári zsidóság tragédiáját helyi levéltári források felhasználásával.

A német megszállástól az összegyűjtésig

Magyarország német megszállásakor Ungváron is német katonák jelentek meg. Az 1944. március 22-én²⁸ bevonuló és beszállásolt német katonák hamar felborították a város nyugalma: „*mikor a németek bejöttek, óriási lárma volt a városban*”, emlékszik vissza egy helyi lakos.²⁹ Országszerte előfordult, hogy a helyi zsidó hitközségeket a megérkező SS- és Gestapo-szervek túszszedésekkel, sarcolásokkal sújtották. Ungváron is volt rá példa, hogy a megjelenő németek a városban azonnal túszokat szedtek, akiknek a szabadon bocsátását több mint egymillió pengő hat órán belüli előteremtésétől tették függővé.³⁰ Az önkényeskedés sem volt ritka: „*Még húsvét előtt, éppen az ünnep előtti napon jöttek be a mi lakásunkba a németek. Minden zsidó lakást felkerestek, és amit csak értek, összeraboltak.*”³¹ A németek részéről elkövetett atrocitásokat a helyi rendőrkapitányságok bejelentették a Belügyminisztériumnak, onnan várva tájékoztatást. A minisztérium válasza azonban jelentősen késett, csak 1944. április 19-én érkezett meg. Ez a magyar hatóságok, a német biztonsági szolgálat (SD) és a német fegyveres erők közötti kapcsolatot úgy szabályozta, hogy a helyi magyar közigazgatást egyszerűen alárendelte a német igényeknek és kívánalmaknak.³²

Ungváron a helyi magyar közigazgatás és a németek kapcsolatáról a zsidók deportálásában sajnos csak töredezett levéltári forrásokkal, információkkal rendelkezünk.³³ A fennmaradt magyarországi és kárpátaljai iratokból jól látható, hogy Ungváron a magyar–német kapcsolatokban a zsidók összegyűjtése és deportálása során nem voltak súlyos nézeteltérések. Ebben nagy szerepe lehetett annak, hogy a város polgármestere gondolkodás nélkül végrehajtotta, sőt olykor kezdeményezte a zsidók elleni diszkriminatív intézkedések bevezetését. Megay László³⁴ polgármester magatartása alapvetően kedvezett a német igények érvényesítésének, ebben közrejátszhatott az is, hogy állandóan jelen volt a zsidók összegyűjtését és deportálását érintő német–magyar tanácskozásokon. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a magyar közigazgatás magatartását nagymértékben befolyásolta, hogy Baky államtitkár a németekkel szemben feltétlen engedelmességet követelt meg tőlük, hasonlóan a Sonderkommando városokban³⁵ létrehozott speciális végrehajtó bizottságainak kiszolgálásában is.³⁶

Március utolsó napjaiban a német elvárásoknak megfelelően a Sztójay-kormány több, a zsidó lakosság jogait korlátozó rendelkezést fogadott el. Szigorúan megtiltották többek között a zsidó háztartásokban nem zsidók alkalmazását, a zsidók közszerelési alkalmazását és közmegbízását, továbbá ügyvédi működésüket, a sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságukat, előírták a zsidók megkülönböztető jelzésének viselését, valamint szabad mozgásuk korlátozását.³⁷ Ungváron ezeket a rendeleteket plakátok hirdették a forgalmas csomópontokon. A hirdetést jegyző Megay László polgármester a megkülönböztető sárga csillag használatát, illetve a zsidó lakosoknál alkalmazott nem zsidók munkavállalásának tilalmát emelte ki.³⁸ A városban április 5-től tették kötelezővé a sárga csillag viselését ugyancsak az említett plakátokon. A tiltó rendelkezések részét képezte továbbá a zsidók szabad mozgásának korlátozása, mivel reggel hét és délután öt óra között engedélyezték csak számukra az utcán való közlekedést. A városban a diszkrimináló rendeletek sorra jelentek meg, április első napjaiban minden zsidó tulajdonban lévő üzlet kirakatát „Zsidó üzlet” felirattal kellett ellátni.³⁹

1. ábra. A zsidókra vonatkozó rendeletek végrehajtására szólító plakát Ungvár hirdetőoszlopairól⁴⁰

Miközben újabb és újabb, a zsidókat hátrányosan megkülönböztető rendelkezések léptek életbe, Ungvárra érkezett és itt rendezkedett be 1944. április 5-én az Államvédelmi Központ ügyész-nyomozó vezetője, Meggyesy Lajos ügyész.⁴¹ Erre a hivatalos indoklás szerint azért volt szükség, hogy „a zsidókérdés megoldásánál később esetleg felmerülő vádaskodásoknak és esetleges visszaéléseknek elejét vétessék, ellenőrzésre az ÁVK ügyész nyomozó osztály vezetőjét összes közegeivel együtt a helyszínre kirendelem”.⁴² A helyszínre érkező ügyészi nyomozó osztály feladatát Baký abban határozta meg, „hogy a zsidók ellen folyamatba tett rendészeti intézkedések végrehajtását személyesen az ügyészi nyomozó osztály tagjainak felhasználásával ellenőrizze. Az észlelt jelenségekről a helyszínről tegyen nekem jelentést.”⁴³ Valójában ez az ügyészi nyomozó csoport képviselte Baký akaratát az összegyűjtési és deportálási munkálatoknál.

1944. április 1-jén a Kassán berendezkedő Einsatzkommando és az SD-parancsnokság egyik SS-őrnagya (neve nem ismert) levélben közölte követeléseit Kökény Oszkár csendőr alezreddessel, a kassai VIII. csendőrkerületi törzs segédtisztjével. Követelésében az állt, hogy Kárpáti Ukrajna sajtóságos helyzete miatt, a rendőrség és a csendőrség a falvakban élő zsidó lakosságot gyűjtse össze Munkács, Ungvár és Beregszász városokba. Szükség esetén Huszt városát is igénybe lehet venni – szölte a német levél.⁴⁴ A német kezdeményezésről másnap, április 2-án délelőtt 11 órakor Tölgyesy Győző csendőr ezredes, a kassai VIII. csendőrkerület parancsnoka megbeszélést tartott. Ezen részt vett az Északkeleti Hadműveleti Terület kormányzó biztosa mellett működő belügyi tanácsos, Halász Géza, megjelent Álgya-Pap Zoltán, Kárpátalja közbiztonsági parancsnoka, Volant vezérkari őrnagy, Pálffy Sándor csendőr alezredes, Záhonyi csendőr százados. Tölgyesy közölte, hogy a német óhaj szerint a zsidók áttelepítését azonnal meg kell kezdeni és legkésőbb 1944. április 6-ig be kell fejezni. Halász Géza belügyi tanácsos, aki teljesen tisztában volt a Kárpátalján uralkodó közigazgatási állapotokkal, azért, hogy meggyőződjön a hallottak valóságtartalmáról, nyomban kikérte telefonon a belügyminisztérium VII. (közbiztonsági) osztályát vezető Király Gyula csendőrezredes

véleményét. A 12 órakor adott válasz szerint Jaross Andor belügyminiszter jóváhagyta a német kívánság teljesítését a zsidók összegyűjtésére vonatkozólag.⁴⁵

A belügyminiszteri visszajelzés után Halász Géza az esetleges átszállításokhoz vasúti vagonok felől érdeklődött Álgya-Pap Zoltán vezérőrnagy, közbiztonsági parancsnoknál. Annak érdekében, hogy a zsidók elszállításához szükséges vagonigényléseket összehangolja a honvédség igényeivel, Álgya-Pap megkereste az 1. honvéd hadsereg parancsnokságot. Még aznap, április 2-án délután 16 órakor megérkezett a hadsereg-parancsnokság válasza, amelyben egyértelműsítették, hogy a zsidók kitelepítése lehetetlen, mivel súlyosan megzavarná az 1. honvéd hadsereg épp folyamatban lévő, már így is szaggatott felvonulását a határ menti járásokban.⁴⁶ Ráadásul olyan városokban, mint Munkács, a honvédség nagyfokú beszállásolásokat végzett, ami szintén akadályokat görgethetett a zsidó lakosság összegyűjtése elé.⁴⁷ Így az 1. honvéd hadsereg-parancsnokság a hadi megfontolások miatt nem támogatta a zsidók összegyűjtését.⁴⁸ Álgya-Pap Zoltán vezérőrnagy miután közölte Tölgyesy Győző csendőrezredessel a hadsereg-parancsnokság válaszát, javasolta, hogy a kassai SS-őrnagy az 1. honvéd hadsereg-parancsnokság mellé beosztott német vezérkari összekötő tiszttel tartsa a kapcsolatot a zsidók összegyűjtésével kapcsolatban. A kérdésben néhány napig nem történt semmi változás. Két nap múlva, április 4-én Király Gyula közbiztonsági osztályvezető csendőr ezredes a belügyminisztériumból telefonon értesítette Halász Géza belügyi tanácsost, és közölte vele, hogy a budapesti német illetékesek szerint Kárpátalja vármegyéiből és kirendeltségeiből a zsidó lakosokat csak a hadsereg-parancsnokság egyetértésével telepíthetik ki, míg Kárpátalja egész területén való összegyűjtésükhöz csak a budapesti német központi parancsnokság hozzájárulására volt szükség.⁴⁹ Így a zsidók összegyűjtése közel két héttel kitolódott, ami példa arra, hogy a németeknek is ellent lehetett mondani. Itt elhangzott az is, hogy a zsidók kitelepítése érdekében a városokban így Ungváron is, a Sonderkommando speciális, ún. *végrehajtó bizottságot* fog létrehozni, amelytől Baky megkövetelte a németekkel való súrlódásmentes együttműködést.⁵⁰

Miután Ungváron a napilapokban egyre gyakrabban és nyíltabban jelentek meg zsidóellenes írások, és egyre gyakrabban fordult elő a zsidók fizikai bántalmazása, az izraelita lakosság a város polgármesteréhez, Megay Lászlóhoz fordult tanácsért. Ő azonban ezt nem vette jó néven, és a helyi sajtóban kijelentette, hogy zsidókat nem fogad, mert mindennemű ügyintézésre kimondottan az időközben létrehozott Zsidó Tanács volt kijelölve.⁵¹ Ungváron a Zsidó Tanács létrehozását a német parancsnokság kezdeményezte. A korabeli feliratokon *Ältestenrat der Juden*ként elnevezett tanács tényleges megszervezését a város Autonóm Ortodox Izraelita Hitközségének kellett kiviteleznie. A hivatalos német indoklás szerint a Zsidó Tanácsra azért volt szükség, *„hogy az annak ügykörébe utalt óriási méretű feladatok – bejelentő hivatal, menekültügyi, élelmezési, népjóléti, tanácsirodai, hivatalos lap kiadási, valamint menekült ellenőrző orvosi ellenőrző szolgálati, továbbá a szervezés alatt álló kórházbizottsági – ügyosztályok legtöbbszőr azonnali egy-két órai határidőn belül – végrehajtása képezi a feladatát”*.⁵² Az ungvári Zsidó Tanács elnöke László Gyula, elnökhelyettese Sternberger Illés, tanácsstagjai Halmos Zsigmond, Rotman Jenő voltak. A tanács hét ügyosztállyal rendelkezett: I. élelmezési (Keleti Béla), II. népjóléti (Wollner Artur), III. tanács iroda (Kiszauer Tibor), IV. bejelentő hivatal (Miklós Zoltán), V. hivatalos lap- és panaszfelvétel (Salamon Kálmán), VI. menekültügyi osztály (Rotman Adolf, Danziger Mór). Ezek közül az ügyosztályok közül a III., a tanács iroda még két alosztályra (III. a. pénztár osztály, III. b. beszerzési osztály), míg a VI. menekültügyi ügyosztály is újabb két alosztályra (VI. a. menekült-ellenőrző orvosi szolgálat, VI. b. kórházi bizottság) tagolódott. A tanács összesen 65 főt foglalt magába. Ungváron a Zsidó Tanács 1944. április 8-án jött létre.⁵³

Ugyanekkor érkezett meg az ungvári kormányzói palotába Baky László 6163/1944. res. rendelete Tomcsányi Vilmos Pál kormánybiztoshoz.⁵⁴ A kormánybiztos, még mielőtt megküldte volna a helyi közigazgatásnak a belügyi utasítást, április 11-én tanácskozást

tartott Ungváron. Itt a zsidók összegyűjtését Álgya-Pap Zoltán vezérőrnaggyal, Kárpátalja közbiztonsági parancsnokával, Meskó Arisztid és Thurzó György rendőrtanácsosokkal, illetve Pálffy Sándor csendőr alezredessel és Záhonyi Arzén csendőr századossal vitatták meg. Egyértelművé tették, hogy a zsidók összegyűjtését és gyűjtőtáborokba szállítását a csendőrség fogja végrehajtani.⁵⁵ A tanácskozást követően Tomcsányi kormánybiztos április 12-én megküldte alárendeltjeinek a belügyi utasítást. Ekkor szembesültek a járások főszolgabírói és a városok polgármesterei az április 7-én megtartott belügyi tanácskozáson felsorolt célokkal, vagyis azzal, hogy minden zsidó – nemre és korra való tekintet nélkül – gyűjtőtáborokba szállítandó.

1944. április 9-én a húsvéti ünnepekkel párhuzamosan az ungvári Zsidó Tanács az egyik helyi napilapban tudatta a város zsidó lakosságával, hogy minden családfő, nemtől függetlenül összeírás végett köteles megjelenni a Zsidó Tanács Rákóczi utcai épületében. Az érintetteknek április 12–16. között kellett megjelenniük nevük kezdőbetűje szerint a meghatározott napon.⁵⁶

A szervezési munkálatok következő állomása Munkács volt, ahol 1944. április 12-én az időközben megérkező Ferenczy László csendőr alezredes és Meggyesy Lajos ügyész tartott tájékoztatást. Ezen közölték Meskó Arisztiddal és Halász Gézával, a kormányzói biztosság belügyi tanácsosával, hogy az 1944. április 16-tól számított egy héten belül Kárpátalján az összes zsidót össze kell gyűjteni. Az ungi közigazgatási kirendeltség zsidó lakosságát Ungvárra, a beregiét Munkácsra és Beregszászba, míg a máramarosi közigazgatási kirendeltségben élőkét Husztra és Mátészalkára kell összegyűjteni.⁵⁷ A munkácsi megbeszélésen szóba kerültek az összegyűjtést kísérő lakás- és vagyonleltározási munka szabályai is, amelyeket Baky 6163/1944. res. számú rendeletében⁵⁸ megküldött.

Miközben a gettók kialakítása Ungváron javában zajlott, amihez környékbeli zsidó férfiakat vett igénybe a helyi közigazgatás,⁵⁹ fontos értekezletre került sor a városban 1944. április 15-én. A város rendőrkapitányságán tartott tanácskozáson a magyar közigazgatás részéről jelen volt Meggyesy Lajos ügyész, Gyurits Gyula, az ungi közigazgatási kirendeltség vezetője, Pálffy Sándor csendőr alezredes, Ághy Zoltán csendőr alezredes, Thurzó György ungvári rendőrkapitány, míg a német félt a városban tartózkodó és a zsidók gettósítását és deportálását testközelből felügyelő Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer képviselte. Ezen a tanácskozáson, amely az utolsó volt a gettósítás megkezdése előtt, a magyar és német szervek megállapodtak abban, hogy a zsidók összegyűjtését Ung vármegyéből és az ungi közigazgatási kirendeltség területéről másnap megkezdik.⁶⁰

A zsidók összegyűjtése, gettósítása Ungváron

Ungvár városa a VIII. kassai csendőrkerület részeként az I. műveleti zónába került, ahol a gettósítást és deportálást először kezdték meg és hajtották végre az országban.⁶¹ 1944. április 16-án a terveknek megfelelően megkezdődött a zsidó lakosság összegyűjtése, elsőként az ungi közigazgatási kirendeltség területéről Ungvárra. A zsidó lakosokat a városban található Glüch-fatelepből átalakított gyűjtőtáborban helyezték el. Az összegyűjtést a hegyvidéken a csendőrség végezte, míg a technikai tanácsokkal Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer, a körzet zsidóügyekben illetékes német tanácsadója szolgált,⁶² aki Ungváron Oesterricher Manó zsidó nagykereskedő villájában alakította ki a főhadiszállását.⁶³ Két nap alatt 6152 zsidót szállítottak Ungvárra,⁶⁴ április 20-ig számuk 8308-ra növekedett.⁶⁵ Az ungvári gyűjtőtábor vezetője, Ószényi Károly táborparancsnok az ungvári rendőrségnek küldött beszámoló jelentésében megírta, hogy a 12 fős őrszemélyzet nem tudja egyben tartani a 40 ezer négyzetméteren összegyűjtött zsidókat, és ezzel kapcsolatban utasítást kért. Továbbá közölte, hogy az összegyűjtött zsidók hangulata megnyugtató, a beszállítások zavartalanul, minden rendzavarás nélkül folytak le.⁶⁶

A vidéki beszállításokkal egy időben készült el április 18-án a második gettó Ungváron, a Felszabadulás utcában lévő téglagyárban. Még ezen a napon szemrevételezte a tábor a város tiszti főorvosa, Birringer Károly, és az állapotokat kiábrándítónak találta, amit azonnal szóvá is tett Megay László polgármesternek.⁶⁷

Április 20-án reggel 9 órakor Ungváron is megkezdődött immár a város területén élő zsidó lakosság összegyűjtése. Megay László polgármester hirdetménye szerint reggel 8 órakor minden zsidó lakosnak a lakásán kellett tartózkodnia,⁶⁸ és várnia kellett, amíg beköltöztetik a gettóba.⁶⁹ De párhuzamosan plakátokon ismertette utcák szerint azoknak a névsorát, akiknek be kellett költözniük a gettóba.⁷⁰ Az összegyűjtés az első napon a város külső részeit felölelő I. és VI. közellátási körzet⁷¹ területén kezdődött el. Az összegyűjtést a rendőrség részéről 21 kirendelt bizottság hajtotta végre, amely egyúttal az értéktárgyak leltározását és a lakások lepecsételését is elvégezte.⁷² Nem ismert, hogy a bizottságokba ki jelölte ki a rendőröket. Az összegyűjtés során a bizottságok munkáját, főként a házkutatásoknál a határvidéki rendőrkapitányságokról Ungvárra delegált öt detektívvel együtt, immár kilenc detektív ellenőrizte. Mivel a rendőrkapitányság a tábor körüli őrizetet is ellátta, a zsidók összegyűjtését csak a II., V. és VI. közellátási körzetben végezte, míg a csendőrség az I., III. és IV. közellátási körzetben. A VIII. közellátási körzetet a rendőrség és csendőrség megosztotta egymás között. A csendőrség részéről az összegyűjtést főként próbacsendőrök⁷³ végezték. A 21 bizottság az első nap Ungváron az I. és VI. közellátási körzetből 484 személyt szállított be a zsidó táborba, amelynek létszáma a vidékről beszállítottakkal együtt április 20-án este nyolc órakor 8405 fő volt.⁷⁴ A város zsidó lakosságának összegyűjtésekor *„egyes családokért rendőrök jöttek, felvettek jegyzőkönyvet, az aranyeműt, értékeket, pénzt be kellett szolgáltatni. A gettóba vitelnél nem volt házkutatás, csak amikor a gettóba voltunk kutattak át mindent, csupán két váltás fehérmű ruhaféle ágynemű és élelem maradhatott velünk. A poggyászt szekereken hozták utánunk.”*⁷⁵ Ugyancsak előfordult az ungvári zsidók összegyűjtésekor, hogy *„plakátok jelentek meg és utcák szerint kellett bevonulni a gettóba. Csendőrök, rendőrök és polgári ruhás hatósági közegek működtek közre ennél. Bejöttek a lakásokba, körülnéztek, ami megtetszett nekik, azt rögtön elvitték.”*⁷⁶ A város zsidó lakosainak gettóba gyűjtése során a rendőrök és csendőrök hozzáállásán sok múlott. Ezt a túlélők is megerősítették: *„Mindig a rendőr megértésén múlt, mennyit és mit vihettünk magunkkal.”*⁷⁷ Mivel mindenkinek lehetősége volt két váltás fehérmű, ruhaféle és egy ágynemű, valamint 14 napra elegendő élelmiszer becsomagolására, gondoskodni kellett a poggyász gettóba való beszállításáról. Ezeket szekereken szállították a zsidók után a gyűjtőtáborba.⁷⁸ Ungvár polgármestere a város zsidóságának összegyűjtésével és lakásaik lezárásával egy időben intézkedett a zsidó értékek megóvásáról. Hirdetményben figyelmeztetett arra, hogy a hatóság által lepecsételt zsidó lakások kirablóit elfogásuk esetén halálbüntetéssel sújtják. Külön felhívta a lakosság figyelmét arra, hogy a csendőrségnek és rendőrségnek szabad fegyverhasználati jogot biztosítottak azokkal szemben, akik a rendészeti szervek felszólítására nem hallgatnak. Közben adódtak olyan közigazgatási tisztségviselők, akik az összegyűjtés alóli mentességet ígértek némi pénzért a zsidóknak. *„A hatóságok több ízben pénzt kértek tőlünk, ígérve, hogy segítenek rajtunk, mi a kért összeget megadtuk, persze nem segítettek semmit.”*⁷⁹

A megkezdődő összegyűjtéseknél egyeseket a zsidók közül a rendőrségre szállítottak különleges vizsgálatra, ami a nőket sem kímélte. *„Ott meztelenre vetkőztettek mindenkit, átkutattak, akinél találtak valami értékes tárgyat, vagy pénzt, mind elvették és ráadásul meg is verték az illetőt.”*⁸⁰ Ugyancsak Ungváron *„minket nőket is úgy bántalmaztak és kutattak, hogy képtelen vagyok elmesélni”.*⁸¹ *„Kihelyezés után megkezdődött a személyes motozás, kíméletlen módon, még szülésznőket is alkalmaztak. Főleg aranyat, ékszert és pénzt kutattak.”*⁸² A nők megszégyenítése az összegyűjtés fázisában az ungi közigazgatási kirendeltség területén is előfordult: *„Mielőtt a gettóba vittek, szülésznőkkal megvizsgáltak, elvették mindenemet és egy szál ruhában maradtam.”*⁸³ Általánossá vált a kétségbeesés és a tehetetlenség érzése a zsidók körében.⁸⁴

1. táblázat Az ungvári gettókba gyűjtött zsidók száma⁸⁵

1944. április 18.	6152
1944. április 21.	9159
1944. április 23.	13 733
1944. április 25.	16 697 / 17 560

Az összegyűjtést végző próbacsendőrök részéről már az első napokban történtek túlkapások, főként lopás, amely büntetőeljárást vont maga után. Ezeket a próbacsendőröket a kassai honvéd törvényszék ítélte börtönbüntetésre. Tóth Imrét, az ungvári m. kir. csendőrosztály állományába tartozó próbacsendőrt 1944. május 26-án állították a m. kir. kassai honvéd törvényszék elé. Hivatali sikkasztás miatt ítélte el a törvényszék, mivel 1944. április 20-án a zsidók összegyűjtésekor Braunfeld Mór ungvári lakos ruhájának átkutatása alkalmával a férfi tárcájában lévő egy darab 100 pengőst nem szolgáltatotta be az értékeket átvevő bizottságnak, hanem azt a zsebébe rejtette, ami sikkasztásnak minősült. Ezért a m. kir. kassai honvéd törvényszék három hónapi, hetenként egynapos börtönnel, börtőnapokon kemény fekhellyel súlyosított fogházra mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.⁸⁶ Még ezen a napon 1944. április 20-án, közbiztonsági elővigyázatosságból, Ungváron megszigorították a szórakozóhelyek záróját, és korlátozott időben engedélyezték a szeszfogyasztást.⁸⁷

Április 21-én Ungvár zsidó lakosságának gettóba költöztetése tovább folytatódott. Délelőtt kilenc óráig Ung vármegyéből, az ungi közigazgatási kirendeltség, illetve Ungvár város területéről már összesen 9159 főt gyűjtöttek össze.⁸⁸ Ezen a napon a város belső részein, a Kispiac környékét képező II. és III. közellátási kerületekben végezték el az áttelepítést a gettóba. Ezt 21 bizottság végezte, amely csoportonként 2-2 rendőrből és 2-2 városi alkalmazottból állt. Ezen a napon is, csakúgy, mint előzőleg, a rendőrségnek többször is intézkednie kellett zsidók vagyonelrejtésének ügyében.⁸⁹ Ebbe a kategóriába többségében ruhafélék, textíliák, kisebb bútortárgyak tartoztak.

Volt olyan zsidó személy, aki Magyarország más régiójából érkezett haza a családjához a húsvéti ünnepek idejére, és az összegyűjtés kellős közepébe csöppent, őt is beszállították a gettóba.⁹⁰

A következő napokban is folytatódott a gettósítás Ungváron, és április 23-ig a Felszabadulás utcai gyűjtőtáborba 13 733 zsidót gyűjtöttek össze. Ebből 8713 főt vidékről, 5020 főt Ungvár város területéről.⁹¹ A zsidók összegyűjtését a rendőrség emberei egyre nehezebben tudták összehangolni a gettó külső őrzésével, így az őrzés meggyengült. Ezért az éjszakai őrszolgálatot az ungvári honvéd állomásparancsnokság bevonásával oldották meg. A honvéd állomásparancsnokság intézkedésére a repülőtéri parancsnokság egy altisztet és 30 honvédet vezényelt ki őrszolgálatra.⁹² A honvédek az esti szürkülettől a hajnali szürkületig teljesítették szolgálatot.

1944. április 24-re 14 500 fővel megtelt a Felszabadulás utcai téglagyár. Ezen a napon Megay László a táborban összegyűjtött zsidók elszállítását kérte Jaross Andor belügyminisztertől. Ezt a polgármester Birringer Károly, a város tiszti főorvosa által készített katasztrófális egészségügyi állapotokat rögzítő jelentésével indokolta. A polgármester a rossz körülmények miatt elégtelen ivóvíz, az ürülék elszállításának hiánya, a fertőtlenítéshez elengedhetetlen mész, valamint a tetvetlenítő kamrák, védőoltások hiánya miatt kérte az összegyűjtött zsidók elszállítását.⁹³ Eközben már április 23-án a kitelepítetteket a Glüch fatelepre szállították be. A fatelepre április 23-ig 318 ungvári zsidót telepítettek. Másnap 24-én tovább folyt Ungvár zsidóságának összegyűjtése főként a VII. közellátási körzetből. Április 25-én 13 órára a Felszabadulás utcai és a Glüch-féle gettóban összesen 16 697 főt gyűjtöttek össze.⁹⁴

Közben a táborparancsnoktól a város keresztény üzletvezetői egyre gyakrabban kértek látogatási engedélyt a gettóba zárt zsidókhoz. Ezek főként üzleti, kereskedelmi jellegű megbeszélések voltak a volt zsidó üzlettulajdonos és a sok esetben a boltot, üzletet, vállalkozást „megöröklött” új keresztény tulajdonos között.

A tábor növekedése miatt engedélyezték a zsidók számára, hogy tűzhelyeket szállítsanak be a táborba, ezzel tették lehetővé a saját maguk számára való főzést. Erre nagy szükség volt, mivel a Zsidó Tanács naponta csak 11 ezer főnek tudta az ebédet biztosítani.⁹⁵

Április 26-án befejeződött Ungvár zsidó lakosságának összegyűjtése. A további tennivalók megvitatására Megay polgármester értekezletet hívott össze. Ezen a városi és vármegyei közigazgatási hivatalnokok, német katonai és magyar rendőrségi személyek vettek részt. Egyebek mellett megvitatták, hogy megkezdik az állambiztonsági szempontból gyanús személyek felülvizsgálatát, amit egy bizottság fog vezetni.⁹⁶ A megbeszélésen szóba került a gettóban tapasztalható élelmiszerhiány. Annak érdekében, hogy ezt enyhítsék, elhatározták a zsidók lakásaiban maradt élelmiszerek azonnali összegyűjtését és beszállítását a gettóban működő zsidó népkonyhára. Az élelmiszert az ungi közigazgatási kirendeltség területéről kezdték meg először begyűjteni. Az ungi kirendeltség területéről a visszamaradt élelmiszer közvetlenül Ungvárra, a Jókai parton lévő zsidó népkonyhára érkezett meg,⁹⁷ míg az ungvidéki járásból Szerednyére gyűjtötték össze, és onnan szállították be Ungvárra.⁹⁸

Még április 26-án Megay kezdeményezésére kezdetét vette a nyilvános közkönyvtárak, iskolák, egyesületek, könyvkereskedők a zsidó szerzőktől származó könyveinek összegyűjtése a városi könyvtárba. A polgármester ehhez a város lakosságát így igyekezett megnyerni: *„Felkérem Ungvár város hazafias közönségét, hogy a hatóságot ebben a törekvésében minden erejével támogassa. Súlyos létért folyó közdelemben hazafias kötelességünk, hogy a magyar lélektől távol álló, mételyező zsidó és tengelyellenes irodalmi termékek a forgalomból mielőbb kivonassanak.”*⁹⁹ A könyvek összegyűjtésére a polgármester nyolc napot adott.

UNGVÁR THJ. VÁROS POLGÁRMESTERÉTŐL.

II. — 7.652/1944. szám.

**Zsidó és
tengelyellenes írók könyveinek
a forgalomból való kizárása**

Felhívom Ungvár város területén levő összes könyvkereskedőket, nyilvános könyvtárakat (iskolák, egyesületek stb. könyvtárait is), hogy **zsidó, valamint tengelyellenes íróktól származó könyveket**

**a forgalomból 8 napon belül
vonják ki és azt jegyzék ellenében
a városi könyvtárba szolgál-
tassák be.**

Felkérem Ungvár város hazafias közönségét, hogy a hatóságot ebben a törekvésében minden erejével támogassa. Súlyos létérti küzdelmünkben hazafias kötelességünk, hogy a magyar lélektől távolálló, mételező zsidó és tengelyellenes irodalmi termékek a forgalomból mielőbb kivonassanak.

Ungvár, 1944. évi április hó 26-án.

Dr. Megay László sk.
polgármester.

VICTORIA nyomda Ujvárad

2. ábra. Zsidó és tengelyellenes írók könyveinek forgalomból való kizárását elrendelő plakát Ungváron¹⁰⁰

Az Ungvárra összegyűjtött zsidók pontos számáról eltérő adatokkal rendelkezünk. 1941-ben az ungi közigazgatási kirendeltség területén 8341, Ung vármegyében 12 562, Ungvár városában 9576 zsidó vallású személyt írtak össze.¹⁰¹ 1944-ig ezt a zsidó közösséget – bár máig nem tudjuk milyen mértékben, de – megtizedelte az 1941. augusztusi kiutasítási akció is. 1944-ben a gettóba gyűjtött zsidók száma Thurzó György ungvári rendőrkapitány összesítő jelentésében, amelyet Tomcsányi Vilmos Pál hadműveleti kormánybiztosnak küldött meg, 16 697 fő volt.¹⁰² Ezzel szemben Megay László Ungvár polgármestere 1944. augusztus végén előadott, 1944 első felében végzett munkájáról szóló beszámolójában 17 560 zsidó összegyűjtéséről számolt be a törvényhatósági jogú város közigazgatási bizottsága előtt.¹⁰³

Április 27-én a város Zsidó Tanácsának sorsa is megpecsételődött, ugyanis a kisegítő személyzetként alkalmazott 21 főt is beköltöztették a gettóba.¹⁰⁴ A deportálások megindulása előtt május 15-én Megay polgármester utasítást adott ki, amelyben felszólított minden mentesített¹⁰⁵ zsidó lakost a városban, hogy 48 órán belül jelentkezzen a Városháza II. emeletén lévő 93. szobában, a mentesítési okiratokkal együtt.¹⁰⁶

A város területén tartózkodó zsidók jelentkezése.

Tudomásomra jutott, hogy a zsidók kitelepítése után még különböző címeken sok zsidó tartózkodik a város területén.

Elrendelem, hogy bármilyen jogcímen (mentesítés, hadiüzemi munkás, orvosok, gyógyszerészek stb.) a táboron kívül tartózkodó **minden zsidó** jelen hirdetményem kifüggesztése napjától számított

48 óra alatt a birtokában levő személyi

iratokkal együtt a Városháza II. emelet

93. sz. ajtó irodában jelentkeznek.

A jelentkezés naponta délután 5 órától kezdődik.

Zsidó fogalmának meghatározása az 1941. évi XV. tc. 9. §-ában foglaltak alapján történik.

Ungvár, 1944. évi május hó 15-én.

Dr. MEGAY LÁSZLÓ sk.
polgármester.

Művelődési Központ, Ungvár.

3. ábra. A mentesített zsidók jelentkezésére szólító plakát Ungváron ¹⁰⁷

1944. május 2-án fontos megbeszélésre került sor az ungvári polgármesteri hivatalban. Egy hete éltek a zsidók a város két gettójában, amikor a városvezetés számára számos közellátási és pénzügyi probléma merült fel. A megbeszélésnek, amelynek sajnos csak a vita fő tárgypontjait tartalmazó dokumentuma maradt fenn, ¹⁰⁸ a következő gondokra és problémákra kellett megoldást találnia:

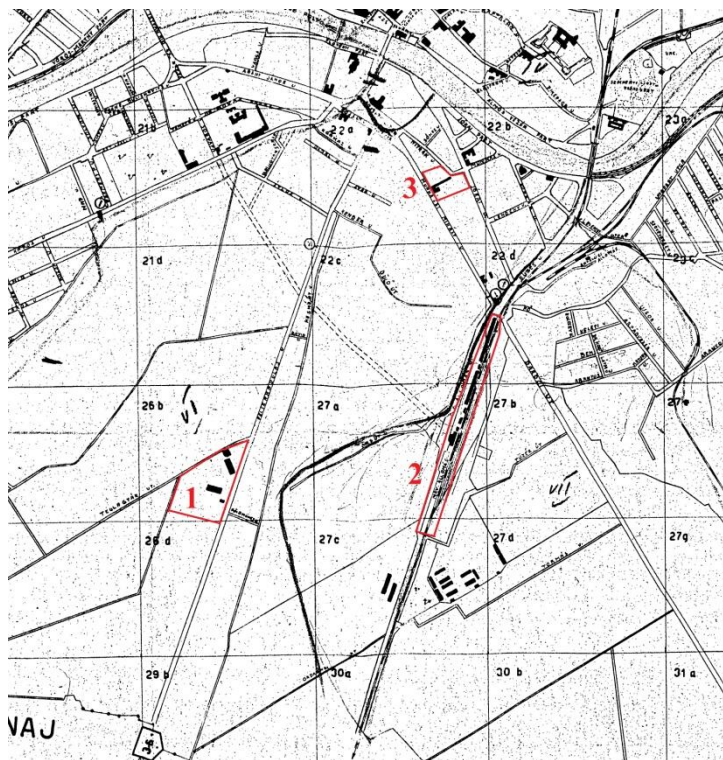
- „1. Zsidó tábor közellátása: közösen kellene városnak, vármegyének és a kirendeltségnek megbeszélnie.
2. Lepecsételt zsidó lakások leltározása, felértékelése, benne talált ingóságok szétválasztása, raktározása vagy elárverezése.
3. A zsidó házakhoz gondnokok kirendelése. Házanként? Vagy utcánként?
4. A zsidó tulajdonú házak keresztény bérlői lakbért hová fizessék? Városi pénztár? Vagy gondnoknak? Esetleg letéti számlára.
5. Villanyhátraléka a lepecsételt lakásoknak.
6. Adóhátralék ügye, legalább első félévét rendezni.
7. Ideiglenesen gondozásba adott élő állatok ügye, lovak, szarvasmarhák, disznók járlatlevelei, szekerek.
8. Begyűjtött textilneműk felett rendelkezés. (Bajtársi Szolgálat? Hadi kórház? Új textílfélék esetleges kijelölt keresztény kereskedőknek hatósági áron készpénz ellenében való átadása).
9. Szőnyegek.
10. Zsidó táborok villany és vízdíját ki fogja fizetni?
11. Bejelentett értékek ügye. (Keresztényeknél zsidók által elhelyezett és szabályszerűen bejelentett értékek ügye). Iktatva vannak.
12. Hadikórházak részére használható dolgok. (Nemcsak textilnemű, hanem például edények, élelmiszerek, zsír, lekvár, befőtt stb.).

13. Orémus László városi tanácsnok szerint ágy neműk, szőnyegek stb. hiányoznak a lakásokból. Kihallgatni a lakástulajdonost.”¹⁰⁹

Ezekből a pontokból több fontos tényre is fény derül. A legfontosabb, hogy a helyi közigazgatás nem tudta, hogy a zsidókat deportálni fogják, ami abból is látszik, hogy hosszú távon szeretne volna megoldani a gettók áram- és vízellátásának finanszírozását. Nem tudhatta azért sem, mert nem készült fel a helyi adminisztráció már a zsidók összegyűjtésére sem, az ellátás megszervezésében nem voltak tisztázva a különböző közigazgatási szintek között a funkciók, nem volt terv az ingó- és ingatlan vagyon felhasználására.¹¹⁰ Tanácstalanok voltak a gettók működésének finanszírozását illetően, de a zsidók összegyűjtésével adóbefizetéseik kiesése,¹¹¹ nem törlesztett kommunális tartozásaik is aggasztották a városvezetést. Szóba került az ideiglenesen bérbe adott állatok sorsa csakúgy, mint a lakásokból ellopott szőnyegek kérdése is.

Élet a gettóban

Ungvár városában a zsidók elhelyezésére – mint már említettük – két gettó került felállításra. Mindkettő a város VI. közzelátási körzetében (kerületében). A Felszabadulás utcában lévő téglagyári épület az egyik részén körül volt véve deszkakerítéssel, míg a másik részén a gettó határvonala piros zászlókkal volt kijelölve.¹¹² Ez a része a gettónak a mezőre nézett. Aki a zászlók által kijelölt vonalon túlmerészkedett, azt lelőtték. Ennek a visszaemlékezések szerint egy halálos áldozata és egy sérültje volt. „Egyszer egy idős, süket nő nem hallotta a figyelmeztetést, a határvonalat át akarta lépni, mire agyonlőtték.”¹¹³ Egy másik alkalommal április 20-án, délelőtt 10 órakor a figyelmeztetés ellenére az egyik táborlakó, Freidmann Farkas átlépte a tábort körülvevő biztonsági zónát, mire egy rendőr használta a fegyverét. A bal lábán megsérült személyt súlyos, de nem életveszélyes állapotban szállították a városi zsidó kórházba.¹¹⁴ Általában a gettók bejáratánál is piros zászlókat helyeztek el, ami a bejáratot jelölte.

4. ábra. Az Ungváron kialakított gettók: Felszabadulás utcai téglagyár (1), a Glück-fatelep (3). A vasútállomás (2) elhelyezkedése¹¹⁵

Mind a téglagyári, mind pedig a fatelepi gettóban barakkokban szállásolták el az embereket,¹¹⁶ amelyeket jórészt saját maguknak kellett elkészíteniük.¹¹⁷ Kezdetben a barakkok állandóan beáztak.¹¹⁸ Nem voltak bennük ágyak, pusztán a föld jelentette az egyedüli fekvőhelyet,¹¹⁹ amelyre még szalmazsákokat sem lehetett letenni.¹²⁰ Visszaemlékezések szerint „itt 35 cm-nyi hely jutott egy embernek”.¹²¹ Az ungvári táborokban is, csakúgy, mint Beregszászban és Munkácson, voltak büntető barakkok. Az ungvári téglagyári gettóban ezt 7-es barakknak nevezték. Ebben azokat a személyeket helyezték el, vallatták, ütlegették, akik a hivatalos indoklás szerint kétes politikai múlttal rendelkeztek, vagy akiket kommunistagyanús személynek tekintettek. De nagyon gyakran ide helyezték a szökéssel eredménytelenül kísérletezőket. A módosabb zsidó személyek, földbirtokosok kínzását is ezekben a barakkokban végezték,¹²² mint történt ez Grünwald földbirtokossal,¹²³ akit „annyira összeverték, hogy már alig volt benne élet”.¹²⁴ Az ide bekerült személyeket elzárták, velük szinte egyáltalán nem lehetett érintkezni senkinek.¹²⁵ Szintén ide zárták be azokat is, akik idegen államokkal rokonszenveztek és ezt a meggyőződésüket nyíltan is hangoztatták: „engemet a gettóban bezártak egy sötétzárkába, a bűnöm az volt, hogy a cseheket pártoltam mindig”.¹²⁶ Az Ungvárról kigördülő első deportáló vasúti szerelvényekbe a büntető barakkok elzártjai kerültek.

A gettó rendjének fenntartásáról zsidó rendőrség gondoskodott.¹²⁷ A gettók bejáratánál rendőrök és csendőrök teljesítettek szolgálatot.¹²⁸

Az élelmezés nagyon gyenge volt a gettóban. A Zsidó Tanács népkonyhát állított fel, ami törekedett élelmezni a táborba zártakat, azonban ehhez nem rendelkezett megfelelő készletekkel. A városi zsidó lakásokból az ott hagyott élelmiszert behordták a táborba. Erre azt követően került sor, hogy Megay László polgármester április 26-án egy megbeszélésen elrendelte a zsidók lakásaikban maradt élelem beszállítását a Zsidó Tanács népkonyhájára.¹²⁹ Még ezen a napon az ungi közigazgatási kirendeltséget vezető Gyurits Gyula is hasonló rendelkezést adott ki. Mindez azonban nem enyhítette a fokozódó éhséget.

Reggel egy kis kávé, délben leves: ennyi volt a napi „menü”. Ehhez olykor egy kevés kenyér is jutott.¹³⁰ Ez abszolút hiánycikknek számított, és nem is volt elég mindenkinek. Napi 0,2–0,5 kg-ot kaptak azok, akik a népkonyhától hozzájutottak.¹³¹ A levest általában csak üres levesnek nevezték maguk között a gettóbeliek, a leggyakrabban babból, káposztából készült.¹³² A „szerencsésebbeknek” voltak támogatóik a gettó falain kívül, akik megpróbáltak valamilyen módon ételt bejuttatni. „Nagyon éhezünk itt, bátyám élelmezett bennünket kintről, aki a frontról szökött haza és városban tartózkodott.”¹³³ A leggyakrabban tejet, kenyeret jutattak be titokban a keresztények a gettókba.¹³⁴ Azonban a támogatók, az élelmiszert becsempésző keresztények is sokat kockáztattak: akiket közülük a rendőrök elfogtak, azt azonnal letartóztatták. Néhány gettóba kényszerített zsidónak az alapos motozások ellenére sikerült pénzt becsempésznie, és így sikerült viszonylag jobb minőségű és nagyobb mennyiségű élelmiszert szerezniük.¹³⁵ A leggyakrabban a városba munkára kiválogatott férfiak tudtak becsempészni némi ételmet.¹³⁶ Lehetőség volt a rendőrök megvesztegetésével kijutni a városba, vásárlás céljából, csillagviselés nélkül.¹³⁷ Más mód az élelem beszerzésére nem adódott. Olykor azonban szigorúan átkutatták a gettóba visszatérő munkásokat; ilyenkor minden élelmiszert elkoboztak a rendőrök. Még a kisgyermekeknek szerzett tejet, vaját sem tűrték meg a rendőrhatalóságok.¹³⁸ A gyér ellátás miatt még inkább felértékelődtek az otthonról hozott élelmiszerkészletek. Mivel a népkonyha csak napi 11 ezer ember ellátást tudta biztosítani, több ezer embernek saját magának kellett főznie.¹³⁹ Ehhez olykor kaptak alapanyagokat a tábori népkonyhától is.

Nagy volt a zsúfoltság a barakkokban és a téglagyár szárítóhelységeiben. Ezt a kellemetlenséget a vízhiány csak tovább növelte. Mivel kutakat csak a deportálás előtti héten kezdtek el fúrni, az ivóvíz-probléma érdemben nem is oldódott meg.¹⁴⁰ Tisztálkodásra semmilyen lehetőség nem volt.¹⁴¹ A zsúfoltság kedvezett a fertőző

betegségek gyors terjedésének. Csak idő kérdése volt, hogy kitörjön egy (kiütéses) tífusz- vagy vérhasjárvány, hisz a tetvesedés már a tábor működésének első napjától elkezdődött.¹⁴² Kárpátalján ezek a betegségek, különösen a kiütéses tífusz, állandóan jelen voltak főként a három közigazgatási kirendeltség hegyvidéki, távoli határterületein, ahol azt a közegészségügynek egyáltalán nem sikerült teljesen felszámolnia. A zsidók összegyűjtésével a kiütéses tífusz a vármegyékben, városokban is megjelent.¹⁴³ Annak érdekében, hogy a gettók ne legyenek a rettegett betegség gócpontjai, összegyűjtötték az ungvári táborban élő zsidók közül a fodrászokat, és utasították őket – állítólag a németek –, hogy 12 éves korig minden gyerek fejét kopaszra, a nők haját pedig rövidre kell nyírni.¹⁴⁴ Tudniillik a kiütéses tífusz-baktériumot a ruha- és fejtetű terjesztette. Gőzfertőtlenítő kamra nem volt a gettóban, érdemben a tífusz ellen csak azzal lehetett volna védekezni.

Mind a gettókon belül, mind pedig azokon kívül a zsidókat munkára fogták. A gettó falain kívül az ún. munkás-transzportok leggyakrabban az SS-nek dolgoztak, illetve közmunka céljával foglalkoztatták őket. Az SS benzintartályokat ürítettet velük,¹⁴⁵ a férfiak olykor csatornázási munkákat is végeztek,¹⁴⁶ vagy pedig szenet és más árukat rakodtak ki az állomáson,¹⁴⁷ máskor aktuális kerti munkálatoknál segédkeztek,¹⁴⁸ az utóbbiakat csakis szigorú katonai felügyelet mellett. Nők is jártak ki a gettóból dolgozni, ők „az elhagyott zsidó lakásokban szortírozták a bútorokat és ruhaféléket, különböző nagyobb lakásokba hordták össze, és ott kiválasztották”.¹⁴⁹ Volt példa arra, hogy a ruhaválogatásra kivezényelt ungvári zsidó nőknek a saját lakásukban a saját ruhájukat kellett rendszerezni.¹⁵⁰ Az ungvári Gestapo tábori nőket vett igénybe takarításra is.¹⁵¹ A deportálások megkezdése előtt két héttel a munkákat beszüntették.¹⁵² A gettóban főként saját barakkjaik „élhetőbbé” alakításával, ezenkívül téglahordással foglalkoztatták az oda összegyűjtötteket.¹⁵³

Volt példa arra, hogy gazdagabb személyek megkísérelték a bujkálást. Ez azonban komoly próbatétel volt, a rejtőzködők számára, hisz a detektívek kutatták a hiányzókat, ráadásul a keresztény lakosság is gyakran jelentett be bujkáló zsidókat a rendőrhatalóságoknak. Az így elfogott zsidókat gyakran alapos veréssel büntették.¹⁵⁴

A keresztény lakosság a zsidók összegyűjtését vegyes érzelmekkel fogadta. A nagy többség elégedett volt, és lelkesen fogadta állampolgártársainak gettósítását. „Az ungvári kereszténység alig bírt magával örömeiben, hogy minket deportáltak.”¹⁵⁵ Azonban akadtak, ha kisebb százalékban is, a keresztények között szimpátiát, együttérzést tanúsítók, akik vállalva a letartóztatás kockázatát is, segítették a gettóba zártakat. Voltak, akik a gettón kívülről törekedtek élelmezni bezárt rokonaikat, ismerőseiket, barátait. „...szükséget nem szenvedtünk, egyrészt a keresztény lakosság támogató rokonszenve folytán...”¹⁵⁶ „...voltak olyan keresztények, akik csomagot küldtek a gettóba.”¹⁵⁷

A zsidók a gettóban zúgolódás nélkül várták, hogyan alakul jövőjük. Az általános hangulat apatikus volt, amit a kiábrándultság és a reménytelenség érzése táplált. A táborban azonban terjedtek híresztelések, szóbeszéddek, amelyek olykor-olykor, ha rövid időre is, reményre, bizakodásra adtak okot. A gettóba zártak főként a frontvonal közeledésétől és a szovjet felszabadítóktól remélték a segítséget.¹⁵⁸ Tömegesen fordultak kérvényeikkel Megay László polgármesterhez, abban bízva, hogy a magyar államért hozott áldozataikra hivatkozva elérhetik szabadon bocsátásukat. Egykori magyar állami tisztviselők, pedagógusok, orvosok, rabbik, első világháborús hadirokkantak szakmai érdemeikre hivatkozva kérték szabadon bocsátásukat. Olykor Ungvártól távol lévő zsidó munkaszolgálatos férfiak fordultak kétségbeesett levéllel Megayhoz, hogy házastársuk és gyermekeik szabadon bocsátását kérvényezzék – teljesen eredménytelenül. Beszédes eset volt Grünwald Adolf ungvári lakos, munkaszolgálatos példája, aki 1944. április 22-én fordult kérvénnyel Megay László polgármesterhez. Szerette volna elérni felesége, Schönberger Etel és három gyermeke szabadon bocsátását az ungvári gettóból. A távol lévő és kétségbeesett családapa a következő

érvekkel próbálta meg elérni szerettei szabadon engedését: egy éve végzett munkaszolgálatot a m. kir. 555. számú hadikórháznál, nem volt politikai párt tagja, napszámos keresetéből tartotta el korábban családját, csatolta a hadikórház parancsnokának igazolását arról, hogy a személye ellen kifogás nem merült fel a munkaszolgálat alatt. A város polgármesteri hivatala nem teljesítette a kérést. A családot deportálták.¹⁵⁹ Deportálásra kerültek olyan zsidó személyek is, akik a helyi magyar tudományos és kulturális élet fontos szervezői, megbecsült tagjai voltak a két világháború közötti időszakban. Ilyen személy volt Dr. Rozenfeld Izrael, aki az ungvári gimnázium tanáraként az ungvári gettóból fordult kérvénnyel a város polgármesteréhez, hogy a gyűjtőtáborból ne szállítsák el. Kérését nagy valószínűség szerint nem teljesítették, pedig a rabbi figyelemre méltó magyar érzülettel rendelkezett. Rozenfeld Izrael radvánci rabbiként 1944. május 18-án fordult kérvényével Megay Lászlóhoz. Az első világháborúban a m. kir. 66. gyalogezred rajparancsnokaként frontszolgálatot teljesített, a háborút 33%-os rokkantsággal fejezte be. Front- és katonai szolgálatáért a piros-fehér-zöld színű, karddal és sisakkal díszített „Háborús emlékérem” viselésének jogát is megkapta. A csehszlovák időszak alatt a lévai szlovák gimnázium növendékeit magyarul oktatta, amivel kitette magát a cseh hatóságok támadásainak. Nyíltan szembeszállt a csehesítéssel azzal, hogy magyar tannyelvű könyvek kiadásában vett részt.¹⁶⁰

Deportálás

Ungvár zsidó lakossága az összegyűjtés pillanatában nem tudott semmit arról, hogy deportálásra kerülnek.¹⁶¹ Nem hallottak sem Auschwitzról, sem más haláltáborról. Így viszonylag nyugodtan, reménykedve a szovjet felszabadítókban, várták a fejleményeket. A magyar közigazgatás sem volt egyértelműen biztos abban, hogy az összegyűjtött zsidó lakosság elszállításra kerül, egészen 1944. május 11-ig, amikor is megérkezett Munkácsra az a német és magyar különítmény, amelyet a deportálás levezénylésére hoztak létre.

A zsidók gettóba gyűjtését követően két-három hét múlva szárnyra kaptak olyan híresztelések, hogy a zsidókat el fogják szállítani. Erre okot adhatott az, hogy Megay már 1944. április 24-én Jaross Andor belügyminisztertől kérte az összegyűjtött zsidók deportálását a nagy zsúfoltságra hivatkozva.¹⁶² Ez volt az első olyan alkalom, amikor a helyi közigazgatás önként felvetette – német nyomás nélkül – a zsidók deportálását Kárpátalján. A gettóban a legtöbben azt gyanították a zsidók közül, hogy munkára viszik őket az Alföldre, gyárakban dolgozni.¹⁶³ De terjedt az a szóbeszéd is, hogy magyarországi grófi tanyára kerülnek majd mezőgazdasági munkára.¹⁶⁴

A deportálás napjának reggelén hangosbemondón sorolták azoknak a családfőknek és családtagoknak a nevét, akiknek az összecsomagolást követően készen kellett állniuk az indulásra.¹⁶⁵ Őket még a gettóban alaposan megmotozták. A megőrzött arany és ezüst értéktárgyakért végzett motozások gyakran erőszakba csaptak át.¹⁶⁶ Még a táborban a transzportra kijelölt személyeknek élelmiszert osztottak ki, ami némi szárított gyümölcsöt (körtét, almát) és egy kiló kenyeret jelentett az útra.¹⁶⁷ Ezt követően gyalog rendőr, csendőr és SS felügyelet mellett útba indították a csoportot a vasútállomás irányába. A Felszabadulás utcai gettótól a vasútállomás légvonalban közel egy kilométerre volt. Azonban a vasútállomás 2,4–2,6 kilométeres kerülővel volt csak elérhető. A Munkácsy utcában lévő Glück-fatelep sokkal közelebb volt a vasútállomáshoz, 500-600 méterre.¹⁶⁸ A gyalogmenet a poggyásszal főként az öregebbeknek még így is komoly erőpróbát jelentett. „A csomagok nagy részét eldobáltuk, mert súlyuk és a csendőrök hajszerelése miatt nem bírtuk vinni.”¹⁶⁹

Az állomásra megérkezve mindenkit vagonokba tereltek. Egy-egy vagonba olykor 70-80¹⁷⁰ embert zártak, de előfordult az is, hogy 90–120¹⁷¹ embert zsúfoltak egy-egy teherkocsiba. A bevagonírozás után a vagonokban újabb motozást tartottak a rendőrök

és csendőrök. „Mielőtt elindultak, kutatást tartottak és elvették a pénzt meg az értékeket, azzal fenyegetőztek, hogy akinél Kassán pénzt találnak vagy ékszert, azt lelövik.”¹⁷² „A vagonban újabb vizsgálat volt, amelyet egy csendőrmester végzett a legnagyobb kegyetlenséggel.”¹⁷³ „Mielőtt bevagoníroztak bennünket, a csendőrök újból megmotoztak és a nőket a legbrutálisabban vizsgálták meg.”¹⁷⁴ A motozás után, de még az indulás előtt egy kevés vizet kaptak a marhavagonokba zsúfolt szerencsétlenek, ami egyáltalán nem fedezte a szükségletüket. Általános volt a szomszédosság és a hűség. A szükségletek elvégzésére vödörket adtak be a marhavagonokba, igaz, ez sem történt meg minden útbá indított transzport esetében.

A vagonokat Kassáig a csendőrség, onnan pedig a németek őrizték. Az ungvári gettóba összegyűjtött zsidókat 1944. május 17. és május 31. között öt transzporttal deportálták¹⁷⁵ Auschwitz-Birkenaubá, onnan pedig többeket átszállítottak Dora, Mauthausen és Buchenwald táboraiba.

A zsidók összegyűjtése és elszállítása a városból azonnal érezhető következményekkel járt az élet szinte minden területén. Sajnos az iratok hiányossága miatt pontos arányokkal nem rendelkezünk. Azonban a fennmaradt dokumentumok alapján jól érezhető, hogy a lakosság adásvételi ügyletei a zsidó ügyvédek elszállítása miatt leálltak.¹⁷⁶ Egyre jobban éreztették hatásukat a hiányzó szakmák. A hivatalosan közzétett jelentés szerint csak Ungváron 215 ipari üzem (ez alatt iparüzési engedéllyel rendelkező személyek működését kell érteni) és 152 kereskedés szűnt meg a zsidók deportálásának következtében.¹⁷⁷ Főként a cipészekben, fuvarosokban, fodrászokban, órajavítókban, kalapkészítőkben, szabókban volt hiány az iparosok között, míg a fűszer-, cipő-, textil-, illetve a divatáru-eladással foglalkozó üzletek bezárása éreztette legjobban hatását a városban.¹⁷⁸ A közel 10 ezer fős zsidó közösség eltűnése azonban a leggyorsabban a város visszaeső bevételeiben éreztette hatását. 1944 áprilisában a városban befolyt adó 60%-kal volt kevesebb, mint 1943 áprilisában.¹⁷⁹ Az óriási és hirtelen jelentkező hiány miatt a város 1944 áprilisától állandó államsegéllyel tudott csak működni. Ungvár adóhivatalának főnöke már április 27-én jelentette Megay polgármesternek, hogy e hatalmas bevételkiesésre ő két megoldási lehetőséget lát: 1. a zsidó lakásokban élő keresztény bérlők ne a zsidók számlájára fizessék a lakbérek, hanem a városi pénztárba; 2. a város tulajdonában lévő bérházakban élt zsidók esedékes lakbéreinek kifizetése, a lakásban maradt ingóságok eladása útján.

Ezeket a költségvetéspótló módszereket a polgármester elvetette. A kedvezőtlen pénzügyi helyzetet csak kezelni lehetett, megoldani nem, hisz a minisztériumok újabb és újabb finanszírozandó feladatokat rendeltek el a városi költségvetés terhére (óvóhelyépítés finanszírozása, légoltalmi kiadások, katonai beszállásolások, közutak állapotának megőrzése stb.) Megay László a belügyminisztériumtól államsegélyt (1944-re 900 ezer pengő) kérő leveleiben így érzékeltette a probléma igazi okát: „Köztudomású dolog, hogy a zsidó lakosok jó anyagi körülmények között éltek, így a város közterheihez lélekszámuknál nagyobb mértékben járultak hozzá. A különböző városi illetékek, járulékok, fogyasztási adó, helypénz, vigadalmi adó, az általános kereseti adó és bizonyos mértékben az alkalmazottak kereseti adója is, igen nagymértékű csökkenést mutat. De az üresen maradt lakások miatt, az együttesen kezelt közadókból való részesedés, valamint az útdíj bevétele és a városi vízdíj bevételek is igen súlyos csökkenést mutatnak. Ez a csökkenés idővel még fokozódik az által, hogy a környék vásárlóképesége is az ottani zsidók gyűjtőtáborban való elhelyezésével legalább is átmenetileg csökkent.”¹⁸⁰ A zsidó lakosság összegyűjtése és deportálása,¹⁸¹ valamint a kedvezőtlen pénzügyi hatások Ungvár város költségvetésének 900 ezer pengő pluszkiadást jelentett 1944-ben.¹⁸² A Belügyminisztérium a kért államsegély folyósítását elutasította,¹⁸³ így Megay még augusztusban is leveleivel bombázta a belügyet legalább 250 ezer pengő gyors folyósítása érdekében, valamint a Honvédelmi Minisztériumnak jelezte, hogy az újabb és újabb honvédelmi követeléseikkel megfojtják a város költségvetését. Nem történt kiutalás. Végül a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztériumot kereste meg a polgármester, hogy hasson oda a belügyminiszterhez, és

tájékoztassa a közutak romló állapotáról, a karbantartáshoz elengedhetetlen pénzösszeg kiutalásáról.¹⁸⁴

A zsidó vagyon sorsa

Az ungvári zsidók vagyonának szétosztásával foglalkozó fejezetben elsősorban a lakások és kereskedések felhasználását szeretném áttekinteni. Egyrészt azért, mert a levéltári iratok ebben a témában kevésbé töredezettek,¹⁸⁵ a város polgármesterének iratai között (KTÁL, Fond 94) több száz oldalnyi irat maradt fenn. Másrészt pedig azért, mert a lakáskérdést, pontosabban a lakáshiányt a zsidó lakások bérbeadásával sikerült teljesen felszámolni. Ezen belül a kiutalás folyamatát érdemes alaposabban is megvizsgálni. Tudnunk kell továbbá, hogy a fokozódó katonai jelenlét, a beszállásolások is felértékelték a szabad lakások jelentőségét.

Az ungvári zsidók vagyonának sorsa már a gettósítás előtt megpecsételődött. 1944. április 4-én – a kárpátaljai helységek között a leghamarabb – Ungváron vette kezdetét a zsidó kereskedések bezárása.¹⁸⁶ Erről számolt be Megay László polgármester is, aki megjegyzi, hogy a „*Hidvégi¹⁸⁷ osztálytanácsossal történt telefonbeszélgetés folytán a nem élelmiszerárúszító zsidó üzleteket bezárattam, lepecsételtem azért mert a zsidók az árukat az üzletekből kisibolták [a. m. kicsempészték] további rendeleteket kérek*”.¹⁸⁸ Április 20-án a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Miniszter valamennyi első- és másodfokú iparhatóságnak a zsidó kereskedők üzleteiben lévő árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételét rendelete el.¹⁸⁹ Öt nap múlva április 25-én Megay László polgármester beszámolt a rendelet végrehajtásáról. Mivel a zsidó üzletek lezárását, leltározását a polgármester már jóval a miniszteri rendelkezés előtt elkezdte, azzal indokolva, hogy „*mivel komolyan tartani lehetett attól, hogy a zsidó kereskedők, érezve a közelgő eseményeket, az árukészletet elrejtik. Ezen kívül előfordultak esetek, hogy az átvonuló német katonaság a zsidó kereskedőt megfélemlítve az árut kifizetés nélkül vitték el az üzletekből*”.¹⁹⁰ A polgármester a zsidó üzletek lezárási, leltározási munkálataival párhuzamosan kijelölte főként a fűszer-, csemege- és élelmiszer-kereskedések élére a hatósági gondnokokat.¹⁹¹

Miközben a zsidók összegyűjtését megelőző szervezési munkálatok zajlottak, egy sor megbeszélésen szabályozták a zsidók hátrahagyott vagyonának kezelését. 1944. április 11-én, Ungváron Tomcsányi hadművelleti kormánybiztos ismertette Baky László belügyi államtitkár 6163/1944. számú rendeletét a zsidók összegyűjtéséről. Kiemelte, hogy a zsidók vagyonának megóvása érdekében – a belügyi államtitkár rendelete alapján – intézkedéseket fog eljuttatni a helyi közigazgatáshoz. Másnap erre sor került, amelyben a zsidó lakások szoros zár alá helyezésének módjáról tájékoztatta a közigazgatást.¹⁹² Néhány nap múlva, április 15-én egy újabb értekezletre került sor az ungvári rendőrkapitányságon. Itt egyebek mellett Meggyesy Lajos ügyész ismertette, hogy a zsidóktól elkobzott különféle értékeket (pénz, értékpapír, ékszer) nem a Magyar Nemzeti Bankba kell szállítani, mint ahogy azt Tomcsányi április 12-én megküldött rendeltében leszögezte, hanem az általa felügyelt/megalakított átvételi bizottsághoz.¹⁹³ Ezzel párhuzamosan a város polgármesteri hivatala minden felsőbb utasítás vagy rendelkezés nélkül keresztény kereskedőket nevezett ki a zsidó üzletek hatósági gondnokainak. A hét hatósági gondnokot „*az ipari és kereskedelmi termelés folytonosságának biztosítása*” miatt rendelték ki.¹⁹⁴ Ez az eset egyedinek számított hisz máshol csak 1944 nyarán kezdődtek meg ezek a kinevezések.¹⁹⁵

Április 16-án megkezdődött a zsidó lakosság összegyűjtése a kijelölt gettókba a négy vármegye és a három közigazgatási kirendeltség területén. Az összegyűjtéssel párhuzamosan a kiköltöztetett zsidók lakásaiban maradt ingó értékek leltározási munkálatai is beindultak, ezek végeztével pedig a lakásokat hatóságilag lezárták. Ungváron ez a folyamat 1944. április 27-én kezdődött el.¹⁹⁶ A lakásleltározásokat Skultéthy László, a város közellátásügyi osztályvezetője, tanácsosa vezette. A házról

háza történő leltározások során az értékes szőnyeget, festményeket a Kereskedelmi Iskola tantermeibe szállították. Mivel a leltározási munkálatok óriási munkát jelentettek, a polgármester utasítására a városban élő tanítók és tanárok is kénytelenek voltak segédkezni.¹⁹⁷ Ezek a munkálatok 1944 nyaráig elhúzódtak. Szintén a helyi közigazgatás önállóságát mutatja, hogy Ungváron már 1944 áprilisától történtek lakásbérbeadások. Igaz e korai bérbeadásokat később (augusztusban) felülbírálták, ez alapján feltételezhetjük, hogy már ebben a korai szakaszban is történtek visszaélések a zsidó ingatlanok megszerzésében.

A gettóba került zsidók üzleteit, kereskedéseit bezárták, s csak töredéküket nyitották meg újból a hatósági gondnokok. A jelentkező áruhiány miatt a város kereskedelmi grémiumát¹⁹⁸ újjáalakították. Az április utolsó napjaiban tartott újjáalakuló ülésen Harajda László új elnök az első és legégetőbb feladatnak jelölte meg ezeknek az üzleteknek az újraindítását, ezzel is élénkítve az egyre jobban pangó kereskedelmet. Azonban a tanácskozás már első ülésén sem tudott konkrétumokban megállapodni, nem fogadtak el érdemleges határozatot.¹⁹⁹ A későbbiekben sem tett érdembeli intézkedést a grémium ebben az irányban, pusztán az üzletek nyitvatartási idejéről intézkedett.

A zsidók hátrahagyott lakásait lezárták, a bennük található használati tárgyakat pedig leltározták. Ezekre érdemben nem volt hatással az 1944. május 15-én kiadott két pénzügyminiszteri rendelet, amely minden ingó és ingatlan volt zsidó vagyont a Pénzügyminisztérium felügyelete alá vont.²⁰⁰ Ezzel megakadályozott számos olyan intézkedést, amit Ungvár város képviselőtestülete kezdeményezett. Így például nem lehetett szétosztani a város szegényei, rászorulóit, mezőgazdasági munkásai között a zsidók lakásaiban maradt fehérneműket, ruhaféléket, amiről a város képviselőtestülete már határozatot is elfogadott.²⁰¹

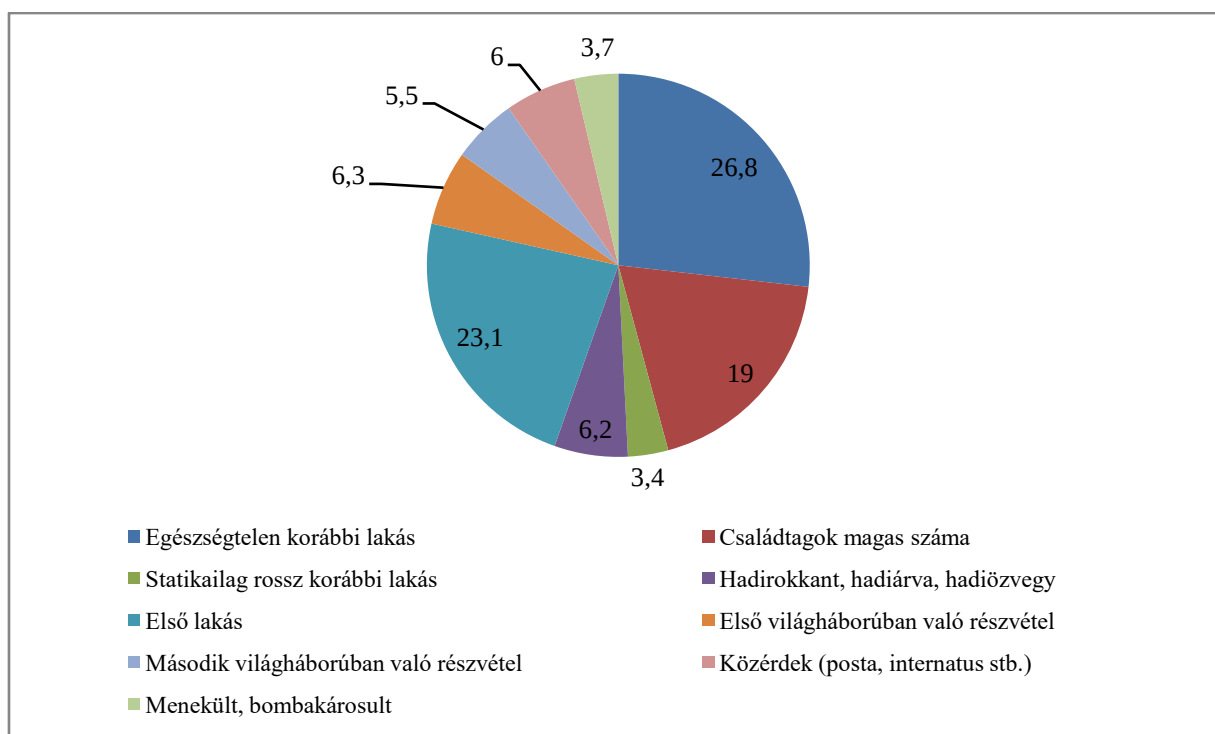
Annak ellenére, hogy a zsidó ingó- és ingatlan vagyon feletti egyedüli felügyeleti jog teljes mértékben a Pénzügyminisztérium fennhatósága alá került, május közepétől szünet nélkül érkeztek Kárpátalja minden szegletéből a magán- és állami vonatkozású lakáskérvényezések az ungvári Kormányzói Palotába is. Ezek olyan mértékben halmozódtak fel, hogy Vincze András hadművelleti kormánybiztos kénytelen volt 1944. június 6-án rendeletben utasítani a fő- és alispánokat, a főszolgabírókat és a községi vezetőket, hogy ne terjesszék fel hozzá a lakáskérvényeket, mert ő, mint a hadművelleti kormánybiztos nem illetékes ebben. Megismételte, hogy erre egyedül a pénzügyminiszter jogosult.²⁰² Ungváron május végén közel félszáz lakáskérvény várt elintézésre. Hogy kik voltak a kérvényezők? Légvédelmi tüzérek, kórházi lelkészek, „rongyos gárdisták”, tűzharcosok, ügyvédek, kereskedők, frontszolgálaton lévők családtagjai és csendőrök. A lakáskiutalást kérők indokaiban a leggyakrabban olyan okok szerepeltek, mint az Ungvárra kirendelt légvédelmi tisztek és családjainak elhelyezése, a lerombolásra ítélt lakóházakból kiköltöztetettek elhelyezése, a frontszolgálatra vagy sérülésre való hivatkozás, a csehszlovák időszakban elszenvedett magyarellenes sérelmek, hogy fiatal házasok, vagy háromnál több gyereket nevelnek.²⁰³ Olyanok is zsidó lakás kiutalását kérvényezték, akiknek a lakását a német katonaság számára utalták ki, és azt kénytelenek voltak elhagyni. Maky László ungvári tanár kérvényét – több száz másik kérvénnyel együtt – a Magyar Megújulás Pártja ungvári alapszervezete is támogatta, ám feltételül szabta ennek fejében a párttagságot.²⁰⁴ Ezeket a májusban beadott kérvényeket érdemben csak július végén bírálta el a polgármester az ungvári pénzügyigazgatósággal egyeztetve.

1944. június 12-én a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium körrendeletben tudatta valamennyi első- és másodfokú iparhatósággal, hogy a lezárt zsidó üzletekben levő, romlásnak indult árukészleteket forgalomba kell hozni.²⁰⁵ Ennek hatására július első hetén megérkeztek az első kérvények az I. fokú közigazgatási hatóságokhoz, amelyek támogató levelet írtak a pénzügyigazgatóságnak a keresztény kérvényező érdekében.²⁰⁶

Már a zsidók összegyűjtésével egy időben megszorodtak és állandó gondot jelentettek a zsidó lakások feltörésének és kifosztásának esetei. A rendőrség sokszor szabályos harcot folytatott a csoportosan elkövetett lakásfosztogatókkal. A zár alá vett zsidó lakások környékén járőröző rendőrök és a fosztogatók között sokszor tűzharcra is sor került. Az egyik ilyen lövöldözés során a rendőrség sikeresen megghiúsított egy folyamatban lévő rablást, és elfogta a banda tagjait. A nyomozás eredményeként kiderült, hogy csak ez a társaság másfél hónap leforgása alatt rendszeresen tört fel már lezárt zsidó házakat. Ez alatt az idő alatt a 14 fős csoport összesen 50 ezer pengő²⁰⁷ értékű tárgyat rabolt össze, főként a légoltalmi elsötétítés ideje alatt. Többségük hat hónapos börtönbüntetést kapott.²⁰⁸ A rendőrség fellépése azonban érdemben nem változtatott a helyzeten.

A zsidó ingó és ingatlan vagyonok felhasználását tekintve három fontos értekezletre került sor az Északkeleti Hadművelési Területen. 1944. június 15-én a beregszászi pénzügyi igazgatóság épületében a polgári és katonai közigazgatás, belügyminisztériumi és honvédelmi minisztériumi küldöttek jelenlétében, megállapodott a volt zsidó ingóságok összegyűjtéséről és felhasználásáról. Rendezték a katonai érdekvégyesítés módját,²⁰⁹ amit a városi állomásparancsnokok kérvényéhez kötöttek. Az ingóságokat csak és kimondottan az illetékes pénzügyigazgatóságok adhatták át a katonai egységeknek.²¹⁰ Az 1944. június 19-i értekezleten a zsidó lakások kiutalásának módját határozták meg. A tanácskozás Vincze András hadművelési kormánybiztos és Kádár Levente belügyi megbízott között zajlott le.²¹¹ A megbeszélés tárgyát egyebek mellett a lakások minél gyorsabb hasznosítása tette ki, aminek következtében 1944. június 22-én Vincze András hadművelési kormánybiztos újságcikkben tájékoztatta Ungvár lakosságát a lakáskiutalásokról és -bérbeadásokról.²¹² Kijelentette, hogy valamennyi zsidó lakáskiutalást felülvizsgálja, csakúgy, mint a még el nem bíralt kérvényeket. E felülvizsgálati munkálatok elvégzése érdekében ötfős bizottságot alakított. A lakáskérelmeket egy központi ún. *kérdőív lakásigényléshez* formanyomtatványon kellett kitölteni a városházán személyesen, amelyen a vagyoni, családi állapotáról kellett beszámolni.²¹³ A harmadik tanácskozásra 1944. június 23-án ismét Ungváron került sor Vincze és Himfy Jenő²¹⁴ belügyminiszteri titkár között, ahol elhangzott az a pénzügyminiszteri álláspont, amely szerint a hátrahagyott lakások üres lakásoknak minősülnek és a közigazgatási hatóságok rendelkezésébe kerülnek. Ezzel megnyílt a lehetőség, hogy állami intézmények is kérvényezzenek zsidó ingatlant. Megállapodás született a bérbe adandó lakások bérleti díjának mértékéről is, amit minden esetben a lakáskiutaló bizottságoknak²¹⁵ kellett megállapítani.²¹⁶ Szintén szabályozták, hogy mind a német, mind pedig a magyar katonai lakásigényléseket csak és kimondottan előre történő bejelentések formájában lehetett teljesíteni. A júniusi tárgyalásokkal párhuzamosan több száz lakáskérvény futott be az ungvári kormányzó palotába, valamint a város polgármesteréhez.

1944. július közepén megszülettek az első lakáskiutaló határozatok. A lakásleltározási munkálatok során 2085 zsidó lakást vettek hatósági zár alá.²¹⁷ Július 1-ig 703 darab lakásigénylést jegyeztek be a hatóságok Ungváron.²¹⁸ 1944. július végére a kérvények száma jelentősen megnövekedett, mert a város lakáskiutaló bizottsága 1046 kérvényezőnek utalt ki lakást, a rendelkezésre álló lakások 50,1%-át.²¹⁹ Ebből 26,8%-a olyan személy birtokába került, akik lakáskérvényüket azzal indokolták, hogy korábbi lakásuk egészségtelen (pincelakás, fatároló stb.) volt, 19%-a pedig olyan személyek tulajdonába került, akik korábbi lakásukat kicsinek tartották, a családtagok magas száma miatt. Érdekes módon a meglévő lakások rossz statikai állapotára való hivatkozások miatt kapták meg a kiutalt lakások 3,4%-át Ungváron. A hadirokkantak, hadiárvák, hadiözvegyek a lakások 6,2%-át kapták meg. Furcsa ellentmondásként hatott, hogy még a közérdekre hivatkozó postahivatalok, internátusok, egyházak is több lakást kaptak (a kiutalt lakások 6%-át), mint a frontszolgálatot teljesítő katonák, illetve hozzátartozóik (5,5%), miközben hivatalosan őket megkülönböztetett figyelemben kellett volna részesíteni.

5. ábra. A kiutalt zsidó lakások odaítélésének indokai²²⁰

A zsidó lakások kiutalásánál szintén előnyben kellett részesíteni a folyó háborúban harcolókon kívül a nagycsaládosokat is. Ungváron azonban nem mondható el, hogy a lakáskiutaló bizottságok ezt érdemben figyelembe vették volna. Hisz a kiutalt zsidó lakások 23%-át az egy személyből álló „családok” kapták, miközben külön kikötés volt, hogy egy fő részére lakást kiutalni szigorúan tilos. 1944 tavaszán a német megszállás előtt Megay polgármester még így tájékoztatta a lakáskérvenyezőket: „...a megüresedett lakások főbérelőinek kijelölésénél elsőbbség illeti meg azt, akinek mint közalkalmazottnak a városban kell laknia; a családosnak előnyt kell adni az előtt, akinek családja nincsen; a családosok között előnyben kell részesíteni azt, akinek nagyobb családja van; az egyébként egyenlően jogosítottak között a hadigondozottaknak...”²²¹ A két-, három- vagy ennél is több fős családok aránya a kiutalt zsidó lakások új tulajdonosai között a családtagok számának növekedésével arányosan csökkent. Ez komoly ellentmondás a kormány és a helyi közigazgatás által hangoztatott lakáspolitikával szemben, ami kifejezetten a hadigondozottakat és a sokgyermekes családokat részesítette – legalábbis papíron – előnyben.²²²

1944. augusztus végéig a város polgármestere szigorúan megtiltotta a lakosságnak, hogy lakáskiutalás ügyében kérvénnyel forduljanak hozzá, illetve a kiutaló bizottsághoz. Egy hónapig szüneteltette a lakások bérbeadását, ami nyilván a fokozódó katonai jelenlétnek (olykor több ezer katona is állomásozott a városban) s az ebből fakadó növekvő beszállásolási igényeknek volt betudható. Mivel Ungvár fontos vasúti és közúti csomópont volt, a katonai csapatok számára a szükséges férőhelyek biztosítására Ungvár város Közigazgatási és Gazdasági Parancsnoka közölte Megay László polgármesterrel, hogy a zsidó lakásokat igénybe fogja venni erre a célra.²²³

Összegzés

Ungvár 1944-ben lakosságának közel 1/3-át veszítette el a zsidóság deportálásával. A zsidó közösség eltűnése mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból azonnal éreztette hatását. Míg a város számbelileg jelentősen megfogyatkozott a zsidó vagyon és

értéktárgyak felhasználásával szociálpolitikai célokat sikerült orvosolni, amely között a lakáshiány megoldása volt a legnagyobb jelentőségű Ungváron.

A tanulmány segít megérteni elsődleges források felhasználásával a holokauszt eseményeit Ungvár lokális terében, továbbá árnyalja a már meglévő tudásunkat a periféria területnek számító Északkeleti Hadművelési Terület fővárosában a lezajló zsidóellenes intézkedésekről.

¹ A téma kutatását az MTA Domus Hungarica ösztöndíjprogramja támogatta. Itt szeretnék köszönetet mondani a szakmai segítségért és az építő kritikáért Gellért Ádámnak. Külön szeretném megköszönni a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) beregszászi részlege igazgatóasszonyának, Kutassy Ilonának, valamint a levéltár további munkatársainak, Jeremkina Máriának, Szkázova Ljubának és Létay Larissának a segítséget.

² Kosztyó, 2015: 113.

³ Magyarországon 1941-ben 21 törvényhatósági jogú város volt Ungvárral együtt. A törvényhatósági jogú városok közül Ungváron volt a legmagasabb az izraelita vallású lakosság aránya. Csak három olyan törvényhatósági jogú város volt az országban, ahol az izraelita vallású lakosság aránya 20% fölött volt (Nagyvárad: 23%, Szatmárnémeti: 24,9%, Ungvár: 27%), míg a tizenháromban 10% alatt volt az arányuk.

⁴ Ha megfigyeljük a zsidó vallásúak és a héber nyelvet anyanyelvének tekintő zsidók arányát Ungváron, láthatjuk, hogy a zsidók erősen asszimilálódtak a magyar társadalomba. Sz. n., 1990: 322–323.

⁵ KTÁL Fond 94., op. 1., od. zb. 2716., 2–6.

⁶ Az ungvári zsidókkal szemben 1940-től fokozatosan életbe lépő zsidótörvények hatásairól lásd bővebben KTÁL Fond 94., op. 1., od. zb. 1787., 1–145.

⁷ Lukács Géza ungvári ügyvéd, Ung vármegye törvényhatósági bizottságának tagja, Siménfalvy Árpád Ung vármegye főispánjának személyes jó barátja, Ungvár polgármesteri hivatalának ügyvéde.

⁸ Hatalmas mennyiségű nemzetközi szakirodalmat vonultatott fel a 2016-ban megjelent munkájában Raz Segal. Azonban a gettósítás és deportálás fejezetekhez a szerző szintén csak és kimondottan a szakirodalmat, a MNL OL-ban őrzött K-774 fond iratait, illetve a DEGOB jegyzőkönyveket kutatta. A szerző, bár megfordult kutatásai során a KTÁL-ban, nem kutatta a kárpátaljai zsidó holokauszt számára releváns helyben található fondokat. Lásd bővebben Segal, 2016.

⁹ 1945 kora nyarától kezdve a hazatérő deportáltak egy része a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) által vezetett szeretetotthonokban a DEGOB munkatársainak közreműködésével felvett jegyzőkönyvekben számolt be a megelőző hónapok szörnyűségeiről (www.degob.hu). Lásd még Horváth, 1997.

¹⁰ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött belügyminisztériumi (K-149), a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság (K-774) fennmaradt irataira támaszkodnak.

¹¹ A magyarországi zsidóság 1944-es tragédiáját feldolgozó munkák: Kádár–Vági, 2005; 2013; Ungváry, 2016.

¹² Nagyszerű munka a megyei szintű eseménybemutatásra: Csósz, 2014.

¹³ A városok szintjén lezajlott 1944-es eseményeket alaposan mutatja be Kovács, 2004: 278–301.

¹⁴ Ungvár város polgármesterének iratai. KTÁL Fond 94., op. 1, 2, 3, 4, 5, 6.

¹⁵ Az eredeti angol nyelvű munka: Braham, 1994.

¹⁶ Braham, 1997: 566–567.

¹⁷ Karsai–Molnár, 1994; Karsai, 1991; 2001; 2015.

¹⁸ Frojimovics–Horváth–Jelinek, 2007: 1198–1248.

¹⁹ Frojimovics, 2013: 257–265.

²⁰ Fedinec, 2015.

²¹ Dovhanics, 1995: 493–494.

²² Dupka, 2015: 182–194.

²³ Braham, 1997.

²⁴ A Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesületének elnöke, Huber Béla bocsátotta a szerző rendelkezésére az iratokat, amelyek megegyeznek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K-774. fondjában lévő iratokkal.

²⁵ Brenzovics, 2010.

²⁶ Togyeriska, 2015: 69–84.; Iván A., 2015: 87–101.; Iván I., 2015: 124–137.

²⁷ Míszjuk, 2014: 107–114.

²⁸ Fedinec, 2002: 410.

²⁹ 30. jegyzőkönyv, MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

³⁰ 46., 52., 1743., 3497. jegyzőkönyv, MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek. Az 1941. DEGOB-jegyzőkönyvben két és fél millió pengő szerepelt.

³¹ 2904. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

³² Benoschofsky–Karsai, 1958: 187–190.

³³ A KTÁL beregszászi részlegében közel 500 dossziét néztem át, amelyek Ungvár város polgármesteri iratai voltak. Sajnos a nem szakszerű szovjet iratrendezés miatt a dokumentumok rendezetlenek, sérültek, így nehezen kutathatóak. Sajnos nagyon gyakran pusztán részinformációkat tartalmaznak, mint ahogy nem maradtak olyan iratok sem ránk, amelyek valamiféle konkrét információval szolgálnának a magyar–német „együttműködésről” a zsidók összegyűjtésében, deportálásában és vagyonuk felhasználásában Ungváron.

³⁴ 1939 előtti életéről semmit nem tudunk. Megay (Pesovnik) László ungvári lakost 1939-től Ungvár város polgármester-helyettes főjegyzőjévé nevezte ki a belügyminiszter, amit 1941-ig töltött be. Ezalatt egyebek mellett a Magyar Labdarúgó Szövetség tagja, az ungvári futball pártolója, támogatója. 1941-től ideiglenes jelleggel, 1942-től pedig teljes jogú polgármesterré nevezte ki a belügyminiszter. 1944. augusztus 1-jén áthelyezte Komárom város polgármesterévé a belügyminiszter, helyére pedig Ungvár város élére ifj. Koltai Ernőt nevezte ki. Megay Lászlót 1946. június 2-án Greisbachban (Németországban) tartóztatták le. 1948 nyarán a magyar kormány elfogató parancsot adott ki Megay ellen, akit halálra ítélték a zsidókkal szemben elkövetett tetteiért. Az ellene lefolytatott nyomozásból kiderült, hogy Ungvár egykori polgármestere tevékenyen részt vett a gettó felállításában, a gettóban összegyűjtött zsidóknak összegyűjtött élelmiszert szándékosan visszatartotta, zsidókat személyesen is bántalmazott, a nőket megalázta. Kiadatását kérték az amerikai katonai kormányzattól, azonban azok megtagadta ezt, azzal indokolva, hogy a vádak nem eléggé megalapozottak. Megay László Ausztráliába emigrált. BFL. XXV. 2. b. 1947/3311. 1. Megay László.

³⁵ Levéltári források hiányában nem tudjuk, hogy Ungváron létrejött-e ilyen bizottság, és milyen volt az összetétele.

³⁶ Braham, 1997: 555.

³⁷ A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.200. M. E. számú rendelete, zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazásának tilalmáról.; A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.210. M. E. számú rendelete, a zsidók közszolgálatának és közmegbízásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetéséről.; A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.220. M. E. számú rendelete, a zsidók sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetéséről.; A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.230. M. E. számú rendelete, a zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentéséről.; A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.240. M. E. számú rendelete, a zsidók megkülönböztető jelzéséről. Valamennyi itt felsorolt rendelet megtalálható: *Rendeletek tára I. kötet*. Budapest, 1944. 256–264.

³⁸ KTÁL Fond 94., op. 1., od. zb. 1732., 98.

³⁹ 123. jegyzőkönyv, MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁴⁰ KTÁL Fond 94., op. 1., od. zb. 1732., 98.

⁴¹ MNL OL K 774. 1944. 79.

⁴² Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958: 106.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MNL OL K 774. 1944. 16.

⁴⁵ Uo. 15.

⁴⁶ Az 1. honvéd hadsereg kiadott intézkedése miatt nagyszabású csapatmozgás vette kezdetét az Északkeleti Hadműveleti Területen 1944. április 1–7. között. Ennek megkönnyítésére a vasutakat a legteljesebb mértékben igyekeztek kihasználni. Így Munkács körzetéből az 1. és 2. honvéd hegyidandár Körösmezőre gyülekezett előre; a 16. hadosztály Husztra, Körösmezőről; a 24. honvéd hadosztály és a 2. páncélos hadosztály Vereckét és Uzsokot érintve Turka és Skole felé haladt; a 27. könnyű- és 25. gyaloghadosztály Máramarossziget és Körösmező között rakodott ki. A katonai mozgások következtében a zsúfoltság folyamatos volt a városokban. Lásd bővebben Dálnoki (szerk.), 1974: 192–193.

⁴⁷ 1941-ben Munkács város népességének 42,6%-a (13 488 fő) volt izraelita vallású, és 18,4%-a (5837 főt) héber anyanyelvű.

⁴⁸ MNL OL K-774. 1944. 15.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Braham, 1997: 555.

⁵¹ *Kárpáti Híradó*, 1944. április 7. 79. sz. 3.

⁵² KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2016., 1.

⁵³ Uo. 4–5.

⁵⁴ MNL OL K-774. 1944. 41.

⁵⁵ Uo. 24.

⁵⁶ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. április 17. 50. sz. 3.

⁵⁷ MNL OL K-774. 1944. 24.

⁵⁸ A 6163/1944. res. számú bizalmas belügyminisztériumi rendelet a zsidók gyűjtőtáborba való szállításáról a tisztogatást területrészenként rendelte el, nemre és korra való tekintet nélkül. Ekkor még kivételt képeztek az összegyűjtés alól a hadiüzemekben, bányáknál vagy nagyobb vállalatoknál dolgozó zsidók. Kimondta, hogy a zsidók összegyűjtését a területileg illetékes rendőrség és csendőrség végzi, amíg a német biztonsági rendőrség

tanácsadó szervként a helyszínre érkezik. A vármegyei törvényhatóságoknak a megfelelő helyeken és időben gyűjtőtáborokat kellett létesítenie, míg a zsidók eltávolítása után lakásaik lezárására helyi hatósági bizottságokat. Rendelkeztek a zsidók volt romlandó és élő állatainak felhasználásáról is. Ezeket elsősorban a Honvédség, másodsorban a közellátás számára tették elérhetővé. Fontos része volt a rendeletnek, hogy határozott intézkedéseket vázolt a zsidók tulajdonában volt pénz- és értéktárgyak elkobzásáról, kezeléséről. Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958: 124–127.

⁵⁹ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyv.

⁶⁰ MNL OL K-774. 1944. 73.

⁶¹ Braham, 1997: 557.

⁶² Uo. 567.

⁶³ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2327., 65–66.

⁶⁴ MNL OL K 774. 1944. 43.

⁶⁵ KTÁL Fond 47., op. 1., od. zb. 407., 4.

⁶⁶ MNL OL K 774. 1944. 43.

⁶⁷ Uo. 65. Lásd még *Kárpáti Híradó*, 1944. április 18. 86. sz. 3.

⁶⁸ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. április 20. 51. sz. 1–2.

⁶⁹ 74. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁷⁰ 46., 1939. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁷¹ Városterületnek felel meg.

⁷² *Kárpáti Híradó*, 1944. április 21. 89. sz. 3.

⁷³ A próbacsendőr tanulói státuszban lévő csendőr, aki a csendőrörsön élt, azonban 18 hónapos tanulói időn kellett átesnie. A tanulói idő leteltével véglegesítették csendőrként, vagy minősítették szolgálatra alkalmatlannak.

⁷⁴ MNL OL K-774. 1944. 44.

⁷⁵ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁷⁶ 52. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁷⁷ 46. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁷⁸ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁷⁹ 30. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁸⁰ 1942. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁸¹ 2954. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁸² 46. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁸³ 1778. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁸⁴ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁸⁵ Thurzó György rendőrkapitány jelentése Tomcsányi Vilmos Pál hadművelleti kormánybiztosnak és Megay László polgármester jelentése 1944. augusztus végén a vármegye közigazgatási bizottságának.

⁸⁶ KTÁL Fond 45., op. 1., od. zb. 62., 1–3.

⁸⁷ Fedinec, 2002: 412.

⁸⁸ MNL OL K 774. 1944. (169/22-1944. biz. szám.) 1.

⁸⁹ *Kárpáti Híradó*, 1944. április 22. 90. sz. 3.

⁹⁰ 2140. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

⁹¹ MNL OL K 774. 1944. 44.

⁹² Uo. 46–47.

⁹³ Uo. 97. (112. eln. /1944. sz.)

⁹⁴ Uo. 48. (169-30-1944. biz. sz.)

⁹⁵ Uo. 50.

⁹⁶ Az ungvári gettó igazolóbizottságának tagja volt: a polgármester, a rendőrkapitányság vezetője, a csendőrosztály parancsnok, az alispán, a kirendeltség vezetője, a határvidéki rendőrkapitányság vezetője. Feladatuk a gettóba gyűjtött zsidók állambiztonsági szempontból történő felülvizsgálata volt. MNL OL K-774. 1944. 56.

⁹⁷ MNL OL K-774. 1944. 77. (65/el. 1944. sz.)

⁹⁸ KTÁL Fond 129., op. 2., od. zb. 13., 8.

⁹⁹ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2014., 47.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Sz. n., 1990: 322.

¹⁰² Dupka, 2015: 185.

¹⁰³ KTÁL Fond 47., op. 1., od. zb. 407., 4.

¹⁰⁴ MNL OL K-774. 1944. 52.

¹⁰⁵ Gyógyszerészek, orvosok, hadiüzemi munkások.

¹⁰⁶ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2014., 53.

- ¹⁰⁷ Uo.
- ¹⁰⁸ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 1833., 81.
- ¹⁰⁹ Uo.
- ¹¹⁰ A bizonyíték arra, hogy a városok vezetői tanáctalank voltak a zsidó vagyon felhasználásával kapcsolatban megjelenő rendeletdömping közepette.
- ¹¹¹ 30%-os hiányt jelentettek a város költségvetésének 1944 augusztusáig az áprilisban bezárt zsidó üzletek megszűnt adóbefizetései. Kosztyó, 2015: 115.
- ¹¹² 46., 174., 489., 1224., 1744. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹¹³ 46., 1176. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹¹⁴ MNL OL K-774. 1944. 45.
- ¹¹⁵ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2014., 81.
- ¹¹⁶ 46. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹¹⁷ 656., 3497. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹¹⁸ 2209. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹¹⁹ 2954. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²⁰ 896. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²¹ 839. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²² 174., 213. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²³ A keresztnév nem ismert. Feltételezhető, hogy vagy Grünwald Mór őrdarmai vagy pedig Grünwald Antal ungvári földbirtokos lehetett ez a személy. Mindketten jelentős mezőgazdasági földbirtokokkal rendelkeztek Ungvár területén. Grünwald Mórtól 1943-ban a város kisajátított 50 kataszter hold földet, Grünwald Antaltól pedig 1942-ben a KALOT részére, majd pedig 1944 elején összesen 60 kataszter hold mezőgazdasági földet. Lásd bővebben Kosztyó, 2015: 115. Lásd még KTÁL Fond 94., op. 5., od. zb. 228., 22–26.
- ¹²⁴ 74., 931. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²⁵ 2143. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²⁶ 2149. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²⁷ 1744. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²⁸ 9. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹²⁹ MNL OL K 744. 1944. 77. (65/eln. 1944. sz.)
- ¹³⁰ 139., 2149., 2954. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³¹ 1176. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³² 1176. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³³ 2882. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³⁴ 3313. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³⁵ 70. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³⁶ 139., 1613., 1942. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³⁷ 9., 46. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³⁸ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹³⁹ 39. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴⁰ 1942. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴¹ 839. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴² 9. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴³ A Dolháról és Iloncáról Beregszászba összegyűjtött zsidók között sokan voltak kiütéses tifusszal fertőződtek.
- ¹⁴⁴ 931. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴⁵ 3497. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴⁶ 290. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴⁷ 30., 70. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴⁸ 134. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁴⁹ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵⁰ 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵¹ 139. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵² 3497. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵³ 2149. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵⁴ 1852. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵⁵ 3497. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵⁶ 259. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵⁷ 30. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁵⁸ 46., 174. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.

- ¹⁵⁹ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2023., 3–5.
- ¹⁶⁰ Uo. 11–21.
- ¹⁶¹ 3497. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁶² MNL OL K-774. 1944. 97. (112. eln./1944. sz.)
- ¹⁶³ 3497. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁶⁴ 812., 2883. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁶⁵ 74., 174., 1744., 2954., 3313. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁶⁶ 30., 1942., 2904. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁶⁷ 30. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁶⁸ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2014., 81.
- ¹⁶⁹ 46. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁷⁰ 30., 39., 46., 74., 174., 1051., 1743., 1942., 2330., 2932. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁷¹ 9., 139., 1659., 1852., 2954. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁷² 30. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁷³ 46. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁷⁴ 1051. jegyzőkönyv. MZSML DEGOB-jegyzőkönyvek.
- ¹⁷⁵ Frojimovics–Horváth–Jelinek, 2007: 1191.
- ¹⁷⁶ KTÁL Fond 94., op. 1., od. zb. 1584., 29.
- ¹⁷⁷ 1941-ben Ungváron 664 ipari üzem és 405 kereskedés, üzlet működött. *Magyar Statisztikai Zsebkönyv* 1943, 1944: 142.
- ¹⁷⁸ *Kárpáti Híradó*, 1944. május 11. 106. sz. 5.
- ¹⁷⁹ KTÁL Fond 94., op. 5., od. zb. 353., 85.
- ¹⁸⁰ Uo.
- ¹⁸¹ Ungvár város főpénztárába 327 617 pengőt fizetett be a német katonai hatóságok a kitelepítés költségei címszó alatt. KTÁL Fond 94., op. 5., od. zb. 353., 94.
- ¹⁸² A város 1944. évi költségvetése már 1944 júniusában 3 860 000 pengő kiadást mutatott. Azonban 1944-re a város költségvetésében a kiadások fedezésére csak 3 513 000 pengő volt előirányozva. A város pénztárában 1944 júniusában a kiadások fedezésére csak 2 600 000 pengő volt. Annak érdekében, hogy a város tudja a költségvetését finanszírozni, 900 ezer pengő államsegély kiutalását kérte a Belügyminisztériumtól. KTÁL Fond 94., op. 5., od. zb. 353., 89.
- ¹⁸³ KTÁL Fond 94., op. 5., od. zb. 353., 94.
- ¹⁸⁴ Uo. 91–93.
- ¹⁸⁵ Az ungvári zsidóság ingó vagyonának kezelésével, felhasználásával és szétosztásával kapcsolatban nem rendelkezünk elegendő mennyiségű irattal.
- ¹⁸⁶ Az ungvári zsidó kereskedések bezárásáról szóló tájékoztatást lásd *Kárpáti Híradó*, 1944. április 5. 77. sz. 3.
- ¹⁸⁷ Hidvégi Endre, a kereskedelmi és közlekedésügyi minisztérium miniszteri osztálytanácsosa, a könyvkiadásért és könyvkereskedelemért felelős miniszteri biztos. KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 1841., 48.
- ¹⁸⁸ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2342., 11.
- ¹⁸⁹ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 1841., 13.
- ¹⁹⁰ Uo. 12.
- ¹⁹¹ Uo.
- ¹⁹² MNL OL K 774. 1944. 24.
- ¹⁹³ Uo. 16.
- ¹⁹⁴ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2327., 91.
- ¹⁹⁵ Nem ismerjük a kinevezett hét fő előéletét.
- ¹⁹⁶ MNL OL K 774. 1944. 51.
- ¹⁹⁷ KTÁL Fond 42., op. 1., od. zb. 3996., 1–2.
- ¹⁹⁸ Kereskedelmi grémium: a kereskedelmi és iparkamarák megalakítása (19. század közepe) előtt működő kereskedelmi társulatok, amelyek feladata a bennük tömörült kereskedők érdekvédelme volt. Ezeket a grémiumokat a törvények többféle kiváltsággal ruházták fel.
- ¹⁹⁹ *Kárpáti Híradó*, 1944. május 2. 98. sz. 2.
- ²⁰⁰ KTÁL Fond 1553., op. 1., od. zb. 907., 227.
- ²⁰¹ *Kárpáti Híradó*, 1944. május 20. 113.
- ²⁰² KTÁL Fond 185., op. 1., od. zb. 1043., 6.
- ²⁰³ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2402., 1–194.
- ²⁰⁴ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2408., 23.
- ²⁰⁵ A Kereskedelmi és Közlekedésügyi miniszter 62.378/I. 1944. számú körrendelete szerint azokban az üzletekben, amelyhez vállalatvezetőt nem rendeltek ki, és amelyben gyors romlásnak volt kitéve az árukészlet, gondoskodni kellett arról, hogy az árut elsősorban a helybeli magánkereskedésben, másodsorban a Hangya vagy

más fogyasztási szövetkezeteknek készpénzfizetés ellenében átadják. Azonban voltak olyan árukészletek, amelyeket nem lehetett gyorsan romlásnak kitett árunak minősíteni, amelyek azonban időközben szintén állagromlásra mentek keresztül. Ilyen árukészletek voltak a cukorka, keksz,ogyoró- és dióbél, gyümölcsle, mustár, térsztaáru, drogériai cikkek. A Kereskedelmi és Közlekedésügyi miniszter ezeknek az árukészleteknek haladéktalan forgalomba hozatalát rendelte el többek között Ungvár város polgármesterének is. Ezeket az árukészleteket készpénzfizetés ellenében a pénzügyi hatóságok bevonásával a helybeli keresztény kereskedőknek kellett átadni. Ha ezek a kereskedők a kijelölt árukészletet nem tudták átvenni, akkor a Hangya vagy más fogyasztási szövetkezetnek kellett átadni. A befolyt vételárat a zsidó kereskedő zárolt számlájára kellett befizetni. Az árukészlet szétosztása esetén esetleg felmerülő viták megoldására az illetékes szakma miniszteri biztosától kellett véleményt kérni. Az élelmiszer- és vegyes kereskedelemért felelős szakmai csoport kormánybiztosa Petry Viktor volt. KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 1842., 5–6.

²⁰⁶ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 1842., 5.

²⁰⁷ Egy kétkezi napszám mezőgazdasági munka esetén 1,5–3 pengő között, egy főispán havi fizetése 3400–3600 pengő között változott.

²⁰⁸ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. július 6. 80. sz. 2.

²⁰⁹ Azt, hogy milyen módon kerül a katonai használatba az adott lakás.

²¹⁰ KTÁL Fond 67., op. 1., od. zb. 953., 3–5.

²¹¹ *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. június 27. 77. sz. 2.

²¹² *Kárpáti Híradó*, 1944. június 22. 139. sz. 3.

²¹³ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2385., 74b.

²¹⁴ Himfy Jenő a Belügyminisztérium III. vármegyei és községi osztályán a III/b. községi alosztály vezetője, osztálytanácsos volt. Az alosztály feladatai közé tartozott egyebek mellett a községek ügyviteli, szervezeti ügyei, a községek lakásainak ügyei, a menekült községi alkalmazottak ügyei, a község vagyonának védelme (vagyonszerzés, -elidegenítés, -hasznosítás), költségvetés és számadások stb.

²¹⁵ Még nem ismert, kik és milyen szempontok alapján kerültek a lakáskiutaló bizottságokba. Ez további kutatásokat igényel.

²¹⁶ MNL OL. K-774. 1944. 75.

²¹⁷ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2385., 1–56.

²¹⁸ Uo. 56a–68.

²¹⁹ A leltározott lakások fennmaradt 49%-ának felhasználásáról nincsenek információink. KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2385., 79–111.

²²⁰ Uo.

²²¹ KTÁL Fond 94., op. 2., od. zb. 2014., 18.

²²² Kádár–Vági, 2005: 314.

²²³ KTÁL Fond 47., op. 1., od. zb. 404., 19.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV A jogszolgáltatás területi szervei (1945–2003)

2 Budapesti Népjágyészség iratai (1945–1949)

b Büntető iratok (1945–1949)

1947/3311. Megay László

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)

DEGOB jegyzőkönyvek:

9, 30, 39, 46, 52, 70, 74, 123, 134, 139, 174, 213, 259, 290, 489, 656, 812, 839, 896, 931, 1051, 1176, 1224, 1613, 1659, 1743, 1744, 1778,

1852, 1939, 1941, 1942, 2140, 2143, 2149, 2209, 2330, 2882, 2904, 2932, 2954, 3313, 3497.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlege (KTÁL)

Fond 42., op. 1., od. zb. 3996.	Az ungi közigazgatási kirendeltség vezetőjének levelezése a Kárpátaljai Kormányzói Biztossággal és a járási főszolgabírókkal a folyamatban lévő közigazgatási munkákról.
Fond 45., op. 1., od. zb. 62.	A m. kir. kassai honvéd törvényszék, mint ítéldbíróság ítélete Tóth István próbacsendőrlapásügyében.
Fond 47., op. 1., od. zb. 404.	A Belügyminisztérium táviratai Ung vármegye főispánjának a zsidó lakások átadásáról magyar és német beszállásokra.
Fond 47., op. 1., od. zb. 407.	Ungvár város polgármesterének beszámoló jelentése Ung vármegye Közigazgatási Bizottsága előtt az 1944. első felében végzett polgármesteri tevékenységről.
Fond 67., op. 1., od. zb. 953.	Beregszász város polgármesterének levelezése a város főjegyzőjével volt zsidó tárgyak felhasználásáról a Honvédség részére.
Fond 94., op. 1., od. zb. 1584.	Ungvár polgármesterének levelezése a város gyámhatóságával árvák ingó és ingatlan vagyonának adásvételéről.
Fond 94., op. 1., od. zb. 1732.	Ungvár polgármesterének körlevelei.
Fond 94., op. 1., od. zb. 1787.	Ungvári lakosok kérvényei a kereskedelmi tevékenység végzéséhez szükséges engedélyek megszerzéséért.
Fond 94., op. 1., od. zb. 2716.	Ungvár város polgármesterének határozata a város adóhivatali épületének átengedéséről új szálloda építésének céljaira.
Fond 94., op. 2., od. zb. 1833.	A Belügyminisztérium rendeletei. 7. kötet.
Fond 94., op. 2., od. zb. 1841.	A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium rendeletei. 1. kötet.
Fond 94., op. 2., od. zb. 1842.	A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium rendeletei. 2. kötet.

Fond 94., op. 2., od. zb. 2014.	Kárpátaljai Kormányzói Biztosának rendeletei.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2016.	Az ungvári Zsidó Tanács iratai a szervezeti beosztásról.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2023.	Zsidó személyek kérvényei a zsidótörvények hatálya alóli mentesítés valamint a gettóból történő szabadon bocsátások tárgyában.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2327.	Leltár a zsidó lakosság lakásairól és bútorzatáról.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2342.	A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium táviratai Ungvár polgármesterének a zsidó üzletek bezárásával kapcsolatban.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2385.	Névsor azokról, akik zsidó lakásokat kaptak bérbe.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2402.	Ungvári keresztény lakosok kérvényei zsidó lakások megszerzéséért.
Fond 94., op. 2., od. zb. 2408.	Ungvári keresztény lakosok kérvényei zsidó lakások megszerzéséért.
Fond 94., op. 5., od. zb. 228.	Ungvár polgármesterének levelezései társadalmi szervezetekkel zsidó földbirtok megszerzésével kapcsolatban.
Fond 94., op. 5., od. zb. 353.	Ungvár polgármesterének határozatai a város légvédelmének szervezésével kapcsolatban.
Fond 129., op. 2., od. zb. 13.	Az Északkeleti Hadműveleti Terület hadműveleti kormánybiztosának levelezése a szobránci járás főszolgabírójával a zsidó lakosság koncentrációs táborba szállításáról, vagyonának felhasználásáról.
Fond 185., op. 1., od. zb. 1043.	Kárpátalja Kormányzói Biztosának rendeletei 1944-ben.
Fond 1553., op. 1., od. zb. 907.	Munkács város polgármesterének iratai a városi képviselőtestületi üléseken városi erdők és legelők eladásáról és egyéb adminisztratív és gazdasági kérdésekről.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

Nyomtatásban megjelent források

Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1943, 1944

Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1943. Központi Statisztikai Hivatal.

Rendeletek tára, 1944

Rendeletek tára, I. kötet. Budapest, 256–264.

Sz. n., 1990

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület). Központi Statisztikai Hivatal.

Sajtó

Kárpáti Híradó, 1944

Kárpáti Híradó, 1944. április 5. – június 22. 77., 79., 86., 89., 90., 98., 106., 113., 139. sz.

Kárpáti Magyar Hírlap, 1944

Kárpáti Magyar Hírlap, 1944. április 17. – július 6. 50., 51., 77., 80. sz.

Hivatkozott irodalom

Benoschofsky – Karsai (szerk.), 1958

Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. kötet. 1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.

Brenzovics, 2010

Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944.* Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

Csősz, 2014

Csősz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében.* Szolnok, ALUMNI Kiadó.

Dálnoki (szerk.) 1974

Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945). II. kötet. Kiadta és sajtó alá rendezte: Dálnoki Veress Lajos, München.

Dupka, 2015

Dupka György: *„Ne ítéletek el...!” Zsidó népiirtás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében (1939–1991).* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Fedinec, 2002

Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

Fedinec, 2015

Fedinec Csilla: „*A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja*” 1938–1944. Budapest, Jaffa Kiadó.

Frojimovics, 2013

Frojimovics Kinga: Gettósítás és deportálás 1944-ben. In *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus kortól napjainkig.* Szerkesztette: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest, Aposztróf Kiadó, 257–265.

Frojimovics–Horváth–Jelinek, 2007

Frojimovics Kinga – Horváth Rita – Jelinek Yeshayahu: Ung vármegye és az Ungi Közigazgatási Kirendeltség. In *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Szerkesztette: Randolph L. Braham. Budapest, Park Könyvkiadó, 2. kötet, 1198–1248.

Horváth, 1997

Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) története.* Budapest, Magyar Zsidó Levéltár.

Iván A., 2015

Iván András: Kárpátalja zsidó lakosainak gettósítása és deportálása. Szerkesztette: Dobos Sándor – Molnár Ferenc. In *Kárpátaljai holokauszt. 1944 – Az elhurcolások éve.* Beregszász, Kálvin Nyomda.

Iván I., 2015

Iván Irén: Holokauszt előli menekülési lehetőségek Kárpátalján. In *Kárpátaljai holokauszt. 1944 – Az elhurcolások éve.* Szerkesztette: Dobos Sándor – Molnár Ferenc. Beregszász, Kálvin Nyomda.

Karsai, 1991

Karsai László: Zsidósors Kárpátalján 1944-ben. *Múlt és Jövő*, 3. sz.

Karsai, 2001

Karsai László: *Holokauszt.* Budapest, Pannonica Kiadó.

Karsai, 2015

Karsai László: Zsidó hétköznapiak Endre László alispán vármegyéjében 1938–1943. In *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945.* Szerkesztette: Gyarmati György – Pihurik Judit. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Karsai–Molnár, 1994

Karsai László–Molnár Judit: *Az Endre–Baky–Jaross per.* Budapest, Cserépfalvi Kiadó.

Kádár–Vági, 2005

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Kádár–Vági, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Kosztjó, 2015

Kosztjó Gyula: Közállapotok Ungváron a háború árnyékában (1944). *Pro Minoritate*, 1. sz.

Kovács, 2004

Kovács Tamás: A kaposvári zsidóság a vészkorszakban. In *Tanulmányok a holokausztról III*. Szerkesztette: Randolph L. Braham. Budapest, Balassi Kiadó, 278–301.

Miszjuk, 2014

Miszjuk Mihajlo: A zsidóság életével, deportálásával kapcsolatos iratcsoporthoz a KIM-ben. In *Zsidósors Kárpátalján: A deportálástól az internálásig*. Szerkesztette: Dupka György – Zubánics László. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Dovhanics, 1995

O. D. Dovhanics: Szocialne sztanoniscse, politika i nacionalnej gnit. (Red. I. Hrancsak., E. Balahuri., I. Hricak., B. Ilko., I. Pop.) *Naresze isztoriji Zakarpatya (1918–1945). Tom II. Zakarpatya, Uzshorod*, 1995.

Braham, 1994

Randolph L. Braham: *The politics of Genocide. The Holocaust in Hungary I–II*. New York, Columbia University Press.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon. I. kötet*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Segal, 2016

Raz Segal: *Genocide in the Carpathians. War, social breakdown and mass violence 1914–1945*. California, Stanford University Press.

Togyeriska, 2015

Togyeriska Erika: A kárpátaljai holokauszt. Beregszász zsidóságának sorsa. In *Kárpátaljai holokauszt. 1944. Az elhurcolások éve*. Szerkesztette: Dobos Sándor – Molnár Ferenc. Beregszász, Kálvin Nyomda.

Ungváry, 2016

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Budapest, Jelenkori Kiadó.